

1921 LONDRA KONFERANSI'NDA TÜRK DİPLOMASİSİ: SADRAZAM A. TEVFİK PAŞA'NIN SÖZÜ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ TEMSİLCİLERİNE BIRAKMASI MESELESİ

ADNAN SOFUOĞLU* - SEYFİ YILDIRIM**

Giriş

Diplomasi birtakım millî ve milletlerarası amaçların elde edilebilmesi için dış politikada kullanılan en önemli ve en etkili araçtır. Esasında politika değil politikanın uygulanma vasıtası olan diplomasi en önemli unsur ise müzakereler konusudur. Bu anlamda politika stratejiyi, diplomasi taktikleri tespit eder, ortaya koyar.¹ Diplomasi'nin başarılı olabilmesi için “uygun mevsim” in oluşması beklenir, bu doğrultuda lobi yapılır, enformasyon toplanır ve pazarlıklar yürütülür.²

Buna göre Londra Konferansı sürecinde de diplomasi Türk tarafının ustaca kullandığı ve birlikten kuvvet doğar prensibinin ortaya çıkardığı faydaların teminini sağlamıştır. Konferans öncesinde iki hükümet arasındaki görüşmeler bir stratejinin ortaya konulmasında etkili olacak, böylece iki tarafın anlaşmasıyla da takip edilecek taktik tutum ortaya konulacaktır. Ortaya konan diplomasi ve bu çerçevede ortaya çıkan *söz bırakma* hususu Millî Mücadele döneminin önem atfedilen konularından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu husus daha çok Londra Konferansı'nda A. Tevfik Paşa'nın sözü Ankara Hükümeti'nin temsilcilerine bıraktığı ve böylece Türkiye'yi temsilen tek resmi heyetin Ankara olduğunu kabul ettiği şeklinde algılanmakta ve konuyla ilgili literatür de meseleyi genellikle bu çizgi üzerinde ele almaktadır. Bu çalışmada bu husus gerek diplomasi'nin genel ve özel ilkeleri ile gerekse A. Tevfik Paşa'nın Millî Mücadele ve Ankara Hükümeti ile ilgili görüşlerinin, Londra Konferansı'nda yürütülen diplomasi'nin ve A. Tevfik Paşa'nın genel kanaatinin dışı durumunun bir göstergesi olarak aydınlatılmaya çalışılacaktır.

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, adnans@hacettepe.edu.tr

** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/ TÜRKİYE, seyfi@hacettepe.edu.tr

¹ Temel İskit, *Diplomasi Tarihi, Teorisi; Kurumları ve Uygulanması*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 2-3.

² İskit, *a.g.e.*, s. 11-14.

Bu çalışmada Ahmet Tevfik Paşa, Londra Konferansı ve Bekir Sami Bey'i konu alan yüksek lisans ve doktora tezleri ile konuyla ilgili geniş bir literatür kullanılmıştır. Ayrıca konuyla ilgili olarak özellikle İstanbul Hükümeti'nin 1921 Londra Konferansı öncesi ve konferans sürecinde Ankara ile teati edilen telgraflar, TBMM zabıtları, BOA Hariciye Nezareti evrakı ile A. Tevfik Paşa'nın bu konuda Cumhuriyet Gazetesi'ne verdiği röportaj kullanılan birinci el kaynaklar arasındadır. Bunların yanı sıra Londra Konferansı ve A. Tevfik Paşa ile ilgili yapılmış tezler, hatıratlar ve diğer literatür de kullanılmıştır. 23 Şubat'taki oturum söz devrinin ilk olarak gerçekleştiği bir oturumdur. Bu söz devri daha sonra kaleme alınan çeşitli kaynaklarda ve literatürde A. Tevfik Paşa'nın çok kısa bir konuşma sonrasında, "söz milletin asıl temsilcilerine aittir" diyerek söz hakkını Ankara heyetine bıraktığı şeklinde ifade edilmektedir. Ancak bu çalışmada kullanılan birinci el arşiv kaynakları, konferans tutanakları ve konuyla ilgili A. Tevfik Paşa'nın raporu ile M. Kemal Paşa'nın Meclis'te konuyla ilgili verdiği bilgiler, söz bırakmanın bu şekilde gerçekleşmediğini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Akademik bir çalışmanın konusu olarak müstakil bir şekilde ilk defa ele alınan ve irdelenen bu çalışmada, Konferans süresince İstanbul Hükümeti'nin hareket tarzı netleştirilecek, iki hükümet arasındaki siyasi mücadelenin boyutu ortaya konulacaktır. Bu çerçevede Mondros Mütarekesi'nden 1921 Londra Konferansı'na kadar geçen süreçte yaşananlar ile ortaya çıkan gelişmelerin kısaca ele alınmasında yarar vardır.

Mondros Mütarekesi'nden 1921 Londra Konferansı'na Giden Süreç

Mondros'un imzalanmasından Londra Konferansı'na kadar geçen süreçte A. Tevfik Paşa'nın *söz bırakma* ile ilgili tavrını açıklayacak gelişmeler ortaya çıkacaktır. Bu çerçevede Sultan Abdülhamit döneminde 14 yıl Hariciye Nazırlığı yapmış ve Berlin başta olmak üzere batılı ülkelerin başkentlerinde büyükelçilik yapmış olan A. Tevfik Paşa'nın Londra Konferansı'ndaki tutumunu ve Londra Konferansı'nın toplanmasının esasını anlamak bakımından bazı gelişmeler burada ele alınacaktır.

İtilaf Devletleri, Eylül-Kasım 1918 itibariyle İttifak Devletleriyle ayrı ayrı mütarekeler imzalayıp I. Dünya Savaşı'ndan galip ayrıldılar. Bu süreçte Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de ağır hükümleri ihtiva eden Mondros Mütarekesi imzalandı. Mütarekelerin imzalanmasının ardından İtilaf Devletleri savaş sonrası yeni dünya düzenini oluşturmak üzere Paris'te 18 Ocak 1919'da başlayan bir konferans topladılar. Konferans ilk başlarda beş devlet (İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika ve Japonya) tarafından yönlendirildi. Bu devletlerin dışında Konferansa katılan diğer devletler kendi bölgelerindeki meseleler gündeme gelince müzakerelere iştirak ettiler. I. Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılan devletler, Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan ise kendileri ile ilgili konular gündeme geldiğinde konferansa çağrıldılar.

Konferansın ana gündem maddelerinden biri, Yakın-doğu ve Ortadoğu olarak ifade edilen Osmanlı toprakları ve bu topraklar üzerinde yaşayan çeşitli milletlerin

geleceğinin nasıl şekilleneceği, bu anlamda en önemli mesele de Osmanlı topraklarının paylaşımı ile Osmanlı Devleti'nin gelecekte nasıl şekilleneceği hususu idi.

Bu doğrultuda Konferansta Yunan talepleri, Büyük Ermenistan'ın kurulması, İstanbul ve Boğazlar meselesi ile Suriye, Mezopotamya ve Filistin'in Türkiye devletinden ayrılması ve bu toprakların İtilaf Devletlerinin kendi aralarında paylaşılması konusu ele alınacaktır. Ayrıca Türkiye'de kalacak gayr-i Müslimlerin güvenliklerinin garanti altına alınması da ele alınacak önemli konular arasındaydı.³

Bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasından itibaren Yunanistan'ın eline zaman zaman büyük fırsatlar geçmiş ve topraklarını daima Osmanlı Devleti aleyhine genişletmiştir. Şimdi ise I. Dünya Savaşı'na son anda katılan ve eline yine büyük bir fırsat geçtiğini düşünen Yunanistan, 30 Aralık 1918'de Paris Barış Konferansı'na sunduğu "*Sulh Konferansı Huzurunda Yunanistan*" adlı memorandumun ardından Paris Konferansı'nın çeşitli zeminlerinde özellikle 3 ve 4 Şubat 1919 tarihli oturumlarında Onlar Konseyi huzurunda Anadolu ile ilgili toprak taleplerini dile getirecektir. Bunun yanı sıra Yunanistan Başbakanı Venizelos, milletlerarası diplomaside tartışmalara yol açan bu taleplerini, memorandumlar, mektuplar, röportajlar, tek taraflı nüfus istatistikleri ve haritalarla konferansa kabul ettirmeye çalışacaktır.⁴

Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Sadrazamı olan A. Tevfik Paşa, Paris Barış Konferansı'nda devletin parçalanması sonucunu doğuracak Yunan, Ermeni, Kürt ve Arap taleplerinin ortaya konulması karşısında dönemin zor ve sıkıntılı şartlarına rağmen, 12 Şubat 1919'da, Konferansa gönderilmek üzere, İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine bir muhtıra verecektir. Muhturada Trakya ve Anadolu'da Müslümanların %85 ile ezici çoğunluğuna ve Anadolu'da hiçbir bölgede Ermenilerin çoğunlukta olmadığından bir Ermeni yurdunun kurulmasının Wilson Prensipleri'ne göre de yanlış olduğuna, Ermenilerin Anadolu'da yaptığı katliamlara ve boğazlardaki serbest geçiş rejimine temas edilmekteydi.⁵

³ Paris Barış Konferansı'nın detayları için bkz. Osman Olcay, Seha L. Meray-Osman Olcay, (*Ser Antlaşması'na Doğru Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 455, Ankara 1981; Ayrıca bkz. Margaret Macmillan, Paris 1919: Dünyayı Değiştiren Alu Ay, (Çev: Belkis Dışbudak), ODTÜ Yayınları, Ankara 2004.

⁴ Venizelos'un Paris Barış Konferansı'nda talep ettiği yerler şunlardı: Bursa Vilayeti'nin bir kısmı, (Balıkesir, Edremit ve Ayvalık'tan geçerek İzmir'den gelen tren yolunun Marmara'ya açılan ucundaki Bandırma'yı içine almak üzere) Balıkesir, Denizli ve Afyon Vilayeti'nin tamamı. Ayrıca Çanakkale Boğazı'ndaki İmroz ve Bozcaada'yı da Batı Anadolu ile birlikte istemişlerdi. Bütün bunların yanında Venizelos Kıbrıs, Rodos, Meis ve Oniki adalar olmak üzere bütün Doğu Akdeniz (Ege) kıyıları ile tüm Batı ve Doğu Trakya'yı da talep etmekteydi. Yunan talepleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Michael Llewelyn Smith, *Anadolu Üzerindeki Göz*, İstanbul 1978, s. 84-85; Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, Meydan Neşriyatı, Baskı yeri ve yılı belli değil, s. 32.

⁵ Mustafa Budak, "I. Dünya Savaşı sonrası yeni uluslararası düzen kurma sürecinde Osmanlı Devleti'nin tavrı Paris Barış Konferansı'na sunulan 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra", *Divan*, Yıl 4, Sayı 7, 1999/2, s. 194; Necati Çavdar, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet A. Tevfik Paşa*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2010., s. 176; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, IV, 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 1721.

Bilahare, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ve Yunanistan arasında herhangi bir çatışma yaşanmamasına rağmen Paris Barış Konferansı'nda alınan karar gereğince, Mütareke'nin 7. Maddesi gerekçe gösterilerek İtilaf Devletleri'nin izniyle İzmir Yunan birliklerince 15 Mayıs 1919'da işgal edilecektir. Tartışmalı bir konum üzerine inşa edilen bu işgale karşı Türkiye'de oluşan tepkilerin de etkisiyle Osmanlı Devleti temsilcileri 1 Haziran 1919'da Paris'e davet edileceklerdir.⁶ Bu çerçevede Paris'e gitmiş olan Sadrazam Damat Ferit Paşa 17 Haziran 1919'da, Onlar Konseyi'ne daha çok kendi görüşlerini ihtiva eden hususları, Osmanlı Devleti'nin talepleri olarak sunacak ancak Konsey bu talepleri dikkate almayacaktır. Bu gelişmeden sonra dışişleri bakanı olarak Paris'te bulunan A. Tevfik Paşa, "Müdâfa'a-nâme" adını taşıyan Osmanlı Devleti'nin resmi görüşü ve taleplerini Konferans'a 23 Haziran 1919'da sunacaktır. Bu Müdâfa'a-nâme'de; Ermeni Meselesi ve Hıristiyan tebaa ile ilgili hususlar yanında, Wilson prensiplerinin esas alınarak, bu prensiplerin 12. Maddesinin Osmanlı saltanatının hukukunu temin etmesi gibi hususlar ele alınmaktaydı. Esas olarak Müdâfa'a-nâme'de Osmanlı Devleti'nin siyasi bağımsızlığı ve millî birliğinin temini ile bir Türk vatanı tesisi, bu anlamda Osmanlı Devleti'nin yeni sınırları belirlenmekteydi.⁷

Wilson ilkeleri temelinde Türklere bir vatan tarifi ortaya koyan 23 Haziran 1919 talepleri, İstanbul yönetimine göre, o dönemde kabul edilebilecek asgari barış şartlarını ihtiva etmekteydi. Ancak İtilaf Devletleri'nce Osmanlı Devleti'nin bu talepleri şaşkınlıkla karşılandı. Nitekim 28 Haziran 1919'da, Onlar Konseyi'nce, Osmanlı heyetine cevap mahiyetinde bir mektup verilerek Türk heyetinin Paris'ten ayrılması talep edildi.⁸

Ancak Paris Barış Konferansı'nda bu süreç zarfında Türkiye meselesi çözüme kavuşturulamadı ve İtilaf Devletleri Anadolu ile ilgili önerdikleri manda sistemi hakkında ABD'nin cevabını bekleme kararı aldılar. Bu arada Konferansta diğer yenik

⁶ Başta başkent İstanbul olmak üzere mitingler düzenlenmiş, ayrıca İtilaf Devletleri'ne çok sayıda protesto telgrafları çekilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Fahri Yetim, *Millî Mücadele Döneminde Mitingler (1918-1920)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1994.

⁷ "...Bunun hududu garbenGümülcinelivâsi dâhil olmak üzere Balkan harbinden mukaddem mevcûd bulunan Türk-Bulgar hatt-ı hudûdu, şimalen Karadeniz, şarkın Elviye-i Selâse dâhil olmak üzere Türklere meskûn mahalleri muhtevî olarak Poti cenubundan başlayub aşağıda izâh olunacağı vechile Ermenistan içün'ta'yin olunacak hudûd ve sâbık İran hududuyla mahdûdbulunacaktır. Cenûbenhudûd Türk-Arabhatt-ı fasl-ı millisi olan Kerküklivâsından başlayarak Musul, Re'sû'l-ı'ayn ve Haleb'den geçerek Lazkiye'nin şimalinde bulunan İbn-i Hanî burununda Bahr-i Sefid'emülâkiolacaktır. Bu hudûd dâhilinde kalan arâzi payitaht-ı saltanatı teşkil eden İstanbul ile berâber Wilson prensiblerine müsteniden Türk hâkimiyet-i milliyesi vatanı olacaktır. Adalar Denizi'nin sevâhül-i Osmaniyeyekarîbbi'l-umûm adaları muhâfaza-i emn-ü asâyişichün elzem buldukları cihetle âtîdeârz u izâh edilecek usuldeki mübâdele-i ahâlî suretiyle işbu adaların da Türk vatanına iâdesini hükümet-i seniyyemüsâlemet-i müstakile-i 'amme nokta-i nazarından talep ve temenni etmeği en mühim bir vâzife 'add eyler.'" Budak, a.g.m., s. 200.

⁸ Budak, a.g.m., s. 209.

devletlerle olan görüşmeler devam ettirildi. Neticede 28 Haziran 1919'da Almanya ile Versailles, 10 Eylül 1919'da Avusturya ile Saint Germain, 27 Kasım 1919'da Bulgaristan'la Neuilly, 4 Haziran 1920'de Macaristan'la Trianon antlaşmaları imzalandı. Bu süreç zarfında Amerika'nın Anadolu'da manda sorumluluğu alamayacağı'nın anlaşılması üzerine Osmanlı Devleti ile ilgili hususları görüşmek üzere Şubat 1920 başlarında Konferans tekrar başladı.⁹ Nitekim İngiliz Başbakanı Lloyd George, Fransa Başbakanı Millerand, İtalya Başbakanı Nitti ile aynı devletlerin dışişleri bakanlarının katılımıyla 12 Şubat 1920'de Londra Konferansı toplandı.¹⁰ Konferansta öncelikle Osmanlı Devleti'ni direkt olarak ilgilendiren tüm hususlar görüşüldü. Bu çerçevede İtilaf Devletleri'nin kendi aralarındaki çıkar çatışmalarının eşliğinde Osmanlı topraklarının paylaşılması I. Dünya Savaşı devam ederken aralarında yaptıkları gizli antlaşmalar çerçevesinde ele alındı.¹¹

Bir taraftan milletlerarası platformda bu gelişmeler yaşanırken ve bu anlamda oldukça olumsuz şartları ihtiva ettiği ortaya çıkacak olan barış görüşmeleri sürerken, bir taraftan da Anadolu'nun işgali Türkiye'de bir kısım asker ve sivil ileri gelenler tarafından siyasi ve askeri bir takım girişimlerle durdurulmaya çalışılmaktaydı. Bu süreçte 9. Ordu (sonradan 3. Ordu) Müfettişliği göreviyle geniş yetkilerle 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçmiş yani Samsun'a çıkmış bulunan Mustafa Kemal Paşa Amasya'da arkadaşlarıyla bir araya gelmiş, yapılan görüşmeler sonunda 22 Haziran 1919'da yayınlanan genelge ile de açıkça Milli Mücadele hareketi başlatılmıştır.¹² Bu çerçevede 1919 yılının tümü ile 1920 yılının ilk yarısı milli bir direniş hareketinin alt yapısının kurulması çalışmaları ile geçecektir.

⁹ Diğer ülkelerle yapılan barış antlaşmaları için bkz. Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1975; Anadolu mandası konusu Amerikan senatosunda 1 Haziran 1920'de oylanarak reddedilmiştir. Semih Bulut, *Atatürk Dönemi Türk Amerikan ilişkileri (1923-1938)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 22.

¹⁰ Elif Çalışkan, *Sevr Antlaşması Görüşmeleri ve Kabulünün İstanbul İle Anadolu Basınındaki Yansımaları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, s. 57.

¹¹ Bu çerçevede boğazların durumu, azınlıklar, mali denetim yapacak olan komisyon ve borçlar, sonraki aşamada ise Türk olmayan bölgelerin durumları ele alınmıştır. Bu konferans sonucunda Suriye, Lübnan, Fransız mandasına, Mezopotamya ve Filistin ise İngiliz mandasına bırakıldı. İtalyanlara, Antalya ve çevresi, Yunanlılara Trakya ve İzmir'in bırakılması ile Türkiye'nin Mısır, Kuzey Afrika ve Kıbrıs üstündeki haklarından vazgeçmesi konuları karara bağlandı. Bu arada bu Konferansta Yunanistan'ın aşırı talepleri yeniden ortaya konulacak ve bunun karşısında İtalya ve Fransa cephesinde tepkiler ortaya çıkacaktır. Bu konuda geniş olarak bkz. Seha L. Meray-Osman Olcay, *(Sevr Antlaşması'na Doğru Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanaqları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.455, Ankara 1981, s. 2.

¹² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt 1, İstanbul 1981, MEB Yayını, s. 30 vd, *Türk İstiklal Harbi*, Cilt II (Batı Cephesi), Kısım I, Genelkurmay Harp Dairesi Yayını, Ankara 1963, s.116 vd.; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk'le Beraber*, C.1, Ankara 1986, s. 219.

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak İstanbul'da Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin istifası üzerine iktidara gelen Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Heyet-i Temsiliye ile uzlaşması ile Aralık 1919'da gerçekleştirilen seçimler akabinde 12 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'da toplanan Mebusan Meclisi'nin 28 Ocak'ta yaptığı gizli oturumda, Misak-ı Milli kararları kabul edildi. Ardından 17/18 Şubat 1920'de bu kararlar açıklanarak dünyaya deklare edildi.¹³

İtilaf Devletleri'ni hiç memnun etmeyen bu gelişmenin yanı sıra milli kuvvetlerin özellikle Güney bölgesinde Fransızlara karşı büyük bir başarı sağlaması, Batıda Yunan işgallerine karşı oluşturulmuş olan milli direniş cephesinin gittikçe güç kazanması gibi gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bütün bunları emperyal hedeflerinin önünde bir direnme, dolayısıyla tehdit olarak gören İtilaf Devletleri özellikle İngiltere'nin teşvik ve girişimleri ile Londra Konferansı'nda alınan karar doğrultusunda, 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edildi ve Meclis-i Mebusan basılarak, bazı mebuslar tutuklanıp sürgüne gönderildi.¹⁴

Bu gelişme sonrasında kalan mebuslarla 18 Mart 1920'de toplanan Meclis-i Mebusan, birleşmelerinin tehiri hakkında karar aldı.¹⁵ Bu gelişmenin akabinde 19 Mart 1920'de Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa Kolordu kumandanlarına, vilayetlere ve müstakil livalara hitaben "Ankara'da Salâhiyet-i fevkalâdeye haiz bir meclisin toplanacağına" dair "intihabat (seçim) hakkında tebliğ"ini yayınladı.¹⁶ O sırada İstanbul'un işgali üzerine Ankara'ya geçmekte olan Meclis-i Mebusan Başkanı Celalettin Arif Bey de Meclis'in Ankara'da toplanması ve mebusların buraya katılmalarını isteyen bir genelge yayınladı. Bu gelişme karşısında Ankara'da Meclisi toplama girişiminin önünü kesmek amacıyla 11 Nisan'da Sultan Vahdettin Mebusan Meclisi'ni resmen feshetti.¹⁷ Bu ve halkı Ankara'ya karşı tahrik ayaklandırma gibi diğer engelleme girişimlerine rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın yayınladığı genelgeler doğrultusunda yapılan seçimler sonucu seçilen mebuslar ile İstanbul'dan Ankara'ya geçen mebusların da katılımlarıyla, 23 Nisan'da Ankara'da BMM açıldı. Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920'de Mondros Mütarekesi'nden o zamana kadar geçen süreci değerlendirmesinin ardından icra vekilleri heyetinin oluşturulması için iki tahrir verdi. Aynı gün yapılan konuşmaların ardından icra encümeni ve layiha encümeni adıyla iki komisyon oluşturuldu. Bu gelişmeler 30 Nisan 1920'de Avrupa

¹³ Misak-ı Milli'nin orijinal tam metni için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2002, s.225-226.

¹⁴ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973, s.240 vd; Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s.152 vd.

¹⁵ Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, IV. Devre İntihabiye, I. Sene-i İctimaiye*, s. 378-379.

¹⁶ Atatürk, a.g.e., C.I, s.420-422; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Mütareke-Cumhuriyet ve Atatürk*, a.g.e., C.2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 58-59

¹⁷ *Takvim-i Vekayi*, No. 3826, 13 Nisan 1336-23 Receb 1338.

devletlerinin hükümetlerine bildirildi. Bu arada Layiha Encümeni'nin hazırladığı tasarı tartışıldı ve 1 Mayıs 1920'de kabul edildi. Böylece Büyük Millet Meclisi kendi İcra Vekilleri Heyeti'ni de (Hükümet) oluşturdu.¹⁸

Türkiye tarafında bu gelişmeler yaşanırken yukarıda sözünü ettiğimiz Londra Konferansı'nın ardından 18-26 Nisan 1920'de İtalya'nın San Remo kentinde toplanan konferans sonucunda¹⁹, Osmanlı Devleti'ne sunulup imzalatılacak 433 maddeden oluşan San Remo kararları 18 Nisan 1920'de açıklandı. Osmanlı Hükümeti 22 Nisan 1920 tarihinde bu kararlar tebliğ edilmek üzere Paris'e davet edildi. Bu çerçevede Sulh heyetinin başkanlığına seçilen A. Tevfik Paşa 1 Mayıs 1920 tarihinde Paris'e gitti. Paris'te ortaya konulan barış şartlarını etraflıca ve kaynağından öğrenen A. Tevfik Paşa, bunun "devlet mefhumu ile kabil-i telif olmadığını" beyan ederek görüşmelerden çekildi.²⁰ Bu sırada Sadrazam olan Damat Ferit Paşa San Remo kararlarını gördükten sonra teklif edilen bu ağır şartların iyileştirilmesi için diplomatik bir atak başlatmasına rağmen olumlu bir gelişme elde edilemedi.²¹ Hatta Mayıs 1920'de Yunanlılara Batı Trakya'yı işgal müsaadesi verildi. Bilahare 1920 yılı Haziran ayı içinde toplanan Limpe Konferansı'nda Yunan kuvvetlerine Anadolu'da harekete geçmesine yeniden müsaade edildi. Nitekim 22 Haziran'da Milne hattını

¹⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler...* C. 2, s. 88-89. Bu konuda ayrıca bkz. *Türk İstiklal Harbi*, Cilt II, Kısım 6, Kitap IV, s.16 vd; Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, II. Kitap, Ankara 1959, s. 373 vd.

¹⁹ Mareşal Ferdinand Foch başkanlığında 19 Nisan günü toplanan askeri komitenin görüşlerini alan konye barış şartlarını belirlemek için çalışmaya başladı. Konferansta Kürt meselesi, boğazlar ve Osmanlı'nın borçları görüşüldü. Osmanlı borçları için konferansa katılan devletler bir komisyon kurdu. Konferans sırasında hiçbir Türk yetkiliye söz verilmedi. Sadece Osmanlı Heyeti'nden Galip Kemal Bey bir İzmir, Adana, Erzurum, Trabzon bölgelerinde Müslüman Türk'ün çoğunlukta olduğunu vurgulayan bir muhtura verdi. Buna mukabil Lloyd George kesinleştirilen kararların gerekirse zorla kabul ettirileceğini ifade etti. Meray-Olcay, *a.g.e.*, s. 445; Osmanlı Devleti'nin Asya ve Kuzey Afrika'da bulunan Arap toprakları üzerindeki bütün haklarından vazgeçmesi, bağımsız bir Ermenistan'la özerk bir Kürdistan'ın kurulması ile Osmanlı Devleti'nin eski Suriye topraklarında iki A tipi manda teşkil edilerek Suriye ve Lübnan'ın Fransa, Filistin'in ise İngiltere'nin idaresine bırakılması Irak topraklarının da İngiltere'nin mandasına girmesi konusunda uzlaşıldı. Ayrıca İzmir ve Trakya Yunanistan'a bırakılmakta, Adana ile Antalya ve gerisindeki topraklar ise İtalya ve Fransa'nın etkin olacağı bölge olarak tayin edilmekteydi. Boğazlarda yönetim ve güvenlik işlerini yürütecek iki komisyon kurulacak, Boğazlar her zaman ticaret ve savaş gemilerine açık tutulacaktı. Meray-Olcay, *a.g.e.*, s. 445.

²⁰ Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 222.

²¹ Damat Ferit Paşa özellikle boğazların geleceği, Doğu Trakya ve doğu vilayetleri ile ilgili hükümlere karşı çıkmaktaydı. Bu çerçevede Hükümetin taslak anlaşma (San Remo Kararları) ile ilgili görüşleri yani itirazları Damat Ferit Paşa tarafından Haziran 1920'de Paris Barış Konferansı'na sunuldu. Macfie, A.L., *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, (Çev: Damla ACAR, Funda SOYSAL), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 200-201. Damat Ferit Paşa'nın 20 Haziran 1920'de sunduğu bu memorandumda, Paris Barış Konferansı'na oldukça geniş olan ve devlet hakları, savaş sorumluluğu, milletlerin kendi kaderlerine egemen olma hakkı, siyasi ve askeri hükümlere yapılan itirazlar, Trakya, İzmir, Ermenistan, Kürdistan, Suriye, Irak, Hicaz, azınlıklar ve diğer bazı konular yer almaktaydı. Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakılması, Sevr Anlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977, s. 1-30.

aşan Yunan ordusu 14 Mayıs 1920 tarihinden 25 Temmuz'a kadar geçen sürede Doğu Trakya ve Batı Trakya ile Balıkesir, Bursa ve Uşak'ı işgal etti.²²

Bu arada Temmuz ayının başında toplanan SPA Konferansı'nda İtilafçılarca Osmanlı tarafının itiraz ve talepleri ele alındı ancak itiraz ve talepler dikkate alınmadı ve barış şartlarının hiçbir değişiklik yapılmadan bir ay içinde imzalanması kararlaştırıldı. Bu durum 8 Temmuz 1920'de Osmanlı Devleti'ne tebliğ edildi ve antlaşmanın imzalanması için bir heyetin gönderilmesi istendi. Bu gelişme üzerine 22 Temmuz 1920 günü Saltanat Şurası'nda konu görüşüldü ve bu Şurada istemeyerek de olsa barış esaslarının imzalanması kararı alındı.²³ Nihayet on üç bölüm ve 433 maddeden meydana gelen ve çok ağır şartlar içeren San Remo kararları hiçbir değişikliğe uğramadan 10 Ağustos 1920'de Paris'in banliyösü olan Sevr kasabasında Osmanlı Devleti'nin Paris'e gönderdiği heyet tarafından imzalandı.²⁴ Bu Antlaşma'ya göre Osmanlı Devleti bağımsız bir devlet olarak yaşamasının imkânsız olduğu İstanbul ile Anadolu'nun küçük bir kısmında ancak varlığını sürdürebilecekti.²⁵

Yukarıda sürecini kısaca verdiğimiz gelişmeler yaşanırken TBMM'nin açılmasıyla bir tarafta büyük bir meydan okuma ile oldu-bitilere boyun eğilmeyeceğini ve gerektiğinde savaşabileceğini açık bir şekilde ortaya koyan ve 1920 yılı boyunca etki alanını arttıran askeri, ekonomik ve siyasi gücünü gittikçe geliştiren ancak varlığı bağımsız devletler ve milletlerarası kurumlar tarafından resmen tanınmayan Ankara hükümeti faaliyetlerini devam ettirmekteydi. Diğer tarafta dünya diplomasisi tarafından tanınan, ancak hâkimiyet sahası gittikçe daralan, ekonomik açıdan büyük zorluklarla karşı karşıya kalan, İtilaf Devletleri'nin yaptırımlarıyla adeta kapana kısılmış bir halde meşruluğunu daha çok İtilaf Devletleri ve Padişah'ın onayına bağlı olarak devam ettirmeye çalışan İstanbul Hükümeti söz konusuydu.²⁶

²² Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s. 242-244; Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu*, Ankara 1994, Genelkurmay Yayınları, s. 373 vd.; Smith, *a.g.e.*, s. 140 vd.; Kazım Özalp, *Millî Mücadele*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985 s. 129 vd, *Türk İstiklal Harbi, Cilt II (Batı Cephesi)* Kısım II, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Yayını, Ankara 1965, s. 274 vd.

²³ 22 Temmuz'da Padişah Vahdetin başkanlığında toplanan Saltanat Şurası'nda karar almanın nasıl gerçekleştiği ile ilgili bkz. Osman Öndeş, *Vahdetin'in Sudaşı Avni Paşa Anlatıyor Milli Mücadele ve Sürgün Yılları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 252-254.

²⁴ Sevr Antlaşması, Damat Ferit Paşa tarafından görevlendirilen Reşat Halis Bey, Hadi Paşa ve Rıza Tevfik (Bölükbaşı) tarafından 10 Ağustos 1920'de imzalandı. Sevr Antlaşması'nın tam metni için Bkz., Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I., Ankara 1953, 525-691; Olcay-Meray, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 43-179.

²⁵ Macfie, *a.g.e.*, s. 199.

²⁶ Ankara Hükümeti'nin kendini beğenmiş tavrına içerlemesine ve Milli Mücadele yanlılarının mesafeli yaklaşımına rağmen İstanbul Hükümeti tavrını Ankara'dan yana koymuştur. Hatta İstanbul'da bir kısım etkili insanlar bazı durumlarda Ankara'nın görüşlerini göz önünde tutmakta ve ortaya çıkan Türk-Yunan çatışmasında Ankara'dan yana tavır almaktadırlar. Ali Satan, *İngiliz Yıllık Raporlarında 1921*, Tarihçi Kitabevi, (Çev: Sevtaç Demirci), İstanbul 2011, s. 17-20.

28 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan'da alınan Misak-ı Milli kararlarını esas itti-haz eden Ankara Hükümeti, 16 Mart 1920 iübarıyla İstanbul Hükümetlerinin imzalayacağı hiçbir antlaşmayı kabul etmeyeceğini daha önce açıklamıştı. Bu durumda Ankara Hükümeti'nin Sevr Antlaşması'nı tanıması ve kabul etmesi söz konusu bile değildi. Nitekim TMMM bu antlaşmayı imzalayanları vatan haini ilân etti. Bu arada TBMM yeni bir düzenli ordu oluşturdu. Bu süreçte Kazım Karabekir Paşa komutasındaki birlikler tarafından Doğu Anadolu'da Ermeni saldırılarına karşı başarılı savunma ve taarruzlar gerçekleştirildi ve 2/3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması'yla (Bilhare 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile bu antlaşma tam bir geçerlilik kazanacaktır) bölgeye yönelik Ermeni tehdidi büyük ölçüde sona erdirildi.²⁷ Bundan sonra henüz yeni oluşturulmuş olan düzenli ordu Batı cephesinde 6-11 Ocak 1921 tarihleri arasında cereyan eden I. İnönü Muharebesi'nde Yunan ordusunun ilerisi harekâtını durdurdu.²⁸

Diğer taraftan Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından bir müddet sonra Kral Alexandır'ın ölümünün ardından Yunanistan'da iktidar değişikliği meydana gelecektir. Ekim 1920'de yapılan seçimleri kaybeden Venizelos ve hükümeti iktidardan düşecek yerine Rallis hükümeti iktidara gelecektir. Ardından 1917 yılında tahtını kaybedip Almanya'ya gitmiş olan Kral Konstantin yeniden ülkesine dönecektir. Bu gelişmelerden İtilaf Devletleri hiç hoşnut olmayacaktır. Bu durum Sevr'in uygulanabilirliği üzerine gölge düşüren önemli gelişmelerden biridir. Bütün bu gelişmeler Sevr Antlaşması'nın uygulanabilmesinin sadece İstanbul Hükümeti'nin ve Padişahın onay ve isteğine bağlı olmadığını ortaya koyacaktır. Meselenin askeri, siyasi, ekonomik ve diğer boyutlarıyla birlikte Yunanistan'da ortaya çıkan bu son durum ve Ankara - Moskova yakınlaşması İtalya hatta Fransa'nın Ankara Hükümetini dikkate almasına bir vesile teşkil edecektir. Bu gelişmeler aynı zamanda Sevr Antlaşması'nın güç kullanılarak uygulamaya konulmasını, İngiltere'de belirli bir kesim de dâhil olmak üzere İtilaf Devletleri için üzerinde fazla ısrar etmeye ve yorulmaya değmez bir sorun haline getirecek, bunun sonucu olarak da Sevr Antlaşması'nı Türkiye lehinde yapılacak bazı ufak değişikliklerle Ankara Hükümetine de kabul ettirme yaklaşımı ortaya çıkacaktır.²⁹ Bu yaklaşım bugüne kadar Ankara'ya karşı uygulanan sertlik

²⁷ Türk İstiklal Harbi, C.II, ks. 6, kitap 4, s. 18; Atatürk, a.g.e., MEB, C.II, İstanbul 1981, s. 488, *Atatürk'ün Milli Dış Politikası - Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge*, (Hazırlayan: Dışişleri Bakanlığı, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 523-528, Kars Antlaşması için bkz. *Türk İstiklal Harbi*, C. II, Kısım 6, Kitap I, s. 10; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası...*, C.I, 571 vd; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, Gümrü Antlaşması için bkz. s. 748, Kars Antlaşması için, s. 951.

²⁸ Yunan başbakanı Dimitrios Rallis Yunan siyasetinde elde edilen siyasi zaferi taçlandırmak amacıyla askeri bir başarı kazanmak istemekteydi. Anadolu'da Çerkez Ethem meselesinin de ortaya çıktığı bir sırada Yunan ordusu ağırlıklı olarak Bursa'dan Eskişehir yakınlarındaki milli kuvvetler üzerine yürüdü. Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, (Çev: Füsün Doruker), Remzi Yayınevi, 3. baskı, İstanbul 2004, s. 362-363.

²⁹ Laurance Evans, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003, s. 355-356. Diğer taraftan Kral Konstantin'in dönüşü Fransa ile Büyük Britanya arasında açık bir

ve görmemezlik şeklindeki tutumun değişmesine yol açacaktır. İşte böyle bir ortamda İstanbul'da Damat Ferit Paşa Hükümeti istifa edecek ve onun yerine, Ankara ile uzlaşmayı sağlayabilecek, Anadolu ve İstanbul arasındaki ikiliği ortadan kaldıracak ve işlerin tek başlı olarak yürütülmesini gerçekleştirebilecek bir kişi olarak düşünülen Ahmet A. Tevfik Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu.³⁰

Ayrıca bütün bu gelişmeler Sevr Antlaşması'nın uygulanabilmesinin sadece İstanbul Hükümeti'nin ve Padişahın onay ve isteğine bağlı olmadığını ortaya koymuştu.³¹ Böyle bir ortamda İtilaf Devletleri temsilcilerinin de eğilimleri doğrultusunda, İstanbul Hükümeti Ankara ile irtibat sağlamak için daha önce O'nun mahiyetinde çalışmış olan Karabekir Paşa ve İsmet Paşa'yı ikna edebileceği düşüncesiyle Ahmet İzzet Paşa ve beraberindeki heyeti Bilecik'e göndererek bir uzlaşma girişiminde bulunuldu.³² Ancak 5 Aralık 1920'de yapılan Bilecik görüşmesinden bir sonuç alınmadı ve Mustafa Kemal Paşa İstanbul Heyetini de yanına alarak Ankara'ya döndü.³³

ihtilafa yol açtı. Nitekim Fransa'da Ocak 1921'de yapılan seçimlerde yönetime 16 Ocak 1921 tarihinde Aristidi Briand başbakan olmuştur. Bu hükümet Türkiye ile yapılması istenen barışın gerçekleşmesinin ivedilik gösterdiğini, bu sebeple Doğu Sorununu çözmek için bağlaşıklarıyla görüşülmesi gerektiğini belirtecektir. Arnold Toynbee, *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, (Çev. Dr. Kadri Mustafa Orağlı), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s.86-87.

³⁰Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet A. Tevfik Paşa*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, Konya 2011, s.415 vd.; Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.234.

³¹ Nitekim İngiliz Yüksek Komiseri Amiral De Robeck 10 Eylül tarihli raporunda, Antlaşma'nın Sultan İradesi ile tasdik edilmesinde ve milliyetçilere menfaat sağlayacak şekilde değil de Anadolu'nun Antlaşma'ya katılmasını samimi olarak temin maksadıyla Anadolu ile yeniden irtibat kurmakta ısrar edecektir. 24 Eylül'de ise De Robeck müttefik temsilcileriyle birlikte Ankara'daki liderlerle müzakerede bulunmak üzere bir heyetin gönderilmesine Fransızların onayını da alacaktır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, TTK Yayını, Ankara 1970, s.120-123.

³² Çavdar, *a.g.t.*, s. 243.

³³ Ankara heyetinde Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, İstiklal Mahkemesi üyesi Kılıç Ali Bey, Saruhan Mebusu Celal (Bayar), yine mebus Hakkı Behiç Beylerle bazı basın mensupları bulunmaktaydı. Bilecik görüşmesi için ayrıca bkz. Oğuz AYTEPE, "Millî Mücadelede Bilecik Görüşmesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs-Kasım 2004, ss. 23-31; Çavdar, *a.g.t.*, s.245; *Türk İstiklal Harbi*, Cilt II (Batı Cephesi) Kısım 3, Genelkurmay Harp Dairesi Yayını, Ankara 1966, s. 9-10; Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Heyeti'nin Ankara'yı kendine tabi kılma düşüncesine tam zıt bir karşılık vererek, İstanbul ile birleşme yerine verilen mücadelede son derece kararlı olduklarını, birleşmenin esaret demek olacağı üzerinde durmuştur. Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, (Yayına hazırlayan Zeynep Korkmaz), Cilt II, Ankara 2006, s. 358. 1921 yılı itibarıyla İngiliz raporlarında Ankara hükümetinin durumu şu şekilde belirtilmekteydi: "Ankara Hükümeti'nin etkin bir yabancı işgali altında bulunmayan yerler dışında tüm Anadolu'yu kontrol edebildiğini, ortalama guce haiz bir hükümetin sahip olabileceği tüm işlevleri yerine getirdiğini ve bu bölgede yaşayan nüfusun büyük bir çoğunluğunun hiç itiraz etmeden bu otoriteye itaat ettiğini ortaya konulmaktadır. Bu bölgedeki Müslüman unsurların büyük çoğunluğu, Türkiye'nin ve Türk'ün çıkarlarını en iyi şekilde temsil ettikleri inancıyla kendilerine kuvvetle destek vermekte olup, memurların durumunun eskiye göre daha iyi olması ve askeri donanımın ve ordunun yapabilecekleri ile ilgili beklentilerin yüksek olması birçok kişiyi İstanbul'dan uzaklaştıracak nitelikteydi." Satan, *1921...*, s. 30.

İşte böyle bir ortamda Yunan menfaatlerine daha çok hizmet eden Sevr'in ilgili maddelerinin yeniden görüşülmesi özellikle İtalya ve Fransa'nın tesiriyle gündeme geldi. Nitekim 26 Kasım - 4 Aralık 1920 yılı tarihleri arasında Londra'da İngiltere, Fransa ve İtalya başvekilleri Sevr Antlaşması'nı yeniden ele almak üzere bir araya geldiler. Ancak Londra'da tam bir karar alınmayıp, Paris'te meseleyle ilgili yeni bir konferansın toplanılmasına karar verildi.³⁴Bunun üzerine 25 Ocak 1921 tarihinde toplanan Paris toplantısının ikinci gününde İngiliz Hariciye nazırının teklifi üzerine Yüksek Konsey, Türk ve Yunan murahhaslarının da katılımlarıyla 21 Şubat 1921 tarihinde Londra'da Yakındoğu sorununun tartışılacağı yeni bir konferansın toplanmayı kararlaştırdı.³⁵

1921 Londra Konferansı ve Tarafların Katılımı

Londra Konferansı'nın toplanması kararının alınmasından sonra taraflar (Türkiye ve Yunanistan) İtilaf Devletleri'nce Londra Konferansı'na davet edildiler. Bu karar 26 Ocak 1921 tarihinde Briand tarafından Atina ve İstanbul Hükümetlerine bildirildi.³⁶ Bu davette Londra'ya gelecek Osmanlı delegasyonuna dâhil olması kaydıyla Ankara Hükümeti temsilcilerinin de bulunması istenmekteydi. Konferansla ilgili olarak basında çıkan haberlerde, konferansta Türk tarafından ancak bir heyetin dinlenebileceği, böylece Türkiye'nin ancak birlik olması şartıyla barış şartlarında bir iyileştirme yapılabileceği gibi hususlar yer almaktaydı.³⁷A. Tevfik Paşa aynı gün yani 26 Ocak'ta konferans davetini Ankara'ya ileterek Osmanlı Heyetine katılmak üzere TBMM'nden üye istedi. Bu gelişmeler olurken TBMM 20 Ocak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu kabul ederek, İstanbul yönetiminden ayrı bir yapılanma içinde olduğunu, yani yeni bir hükmi şahsiyet olduğunu da ortaya koymuştu.³⁸

³⁴ Esin Yurdusev, "1917-1923 Yılları Arasında İngiliz Boğazlar Politikası", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı 4, (2006), s. 17-50, s.37; İzzet Öztoprak, "Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, (Kasım 1995), ss. 565-613, s. 577-578.

³⁵ Bu konferans Şark Meselesi'ni ölçmek amacıyla Yunan ve Türk temsilcilerini dinleyecektir. Paris Konferansı'nın 25 Ocak tarihli toplantısında alınan kararlar, Anadolu meselesinin müzakeresi için 21 Şubat 1921'de Düvel-i Müttefike murahhaslarıyla Türkiye ve Yunanistan murahhasları arasında Londra'da bir konferans toplanacağı, görüşmelerin esasını devletler ve Türkiye tarafından imza edilmiş olan Sevr Antlaşması'nın teşkil edeceği, Türk hükümetinin daveti Mustafa Kemal veya Ankara hükümetince tasdik olunan murahhasların da Osmanlı Heyet-i Murahhasası'na dâhil olması şartıyla vaki olacağı şeklindeydi. Öztoprak, a.g.m., s. 578.

³⁶ Bige Sükan, *Kırtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 108.

³⁷Nezaket Er, *Türk Basınında Londra Konferansı Tartışmaları* (Danışmanı Doç. Dr. Cezmi Eraslan), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 33.

³⁸Bu sırada 20 Ocak 1921 tarihli raporunda ise Rumbold, "M. Kemal'i bir çete reisi olarak görmek artık lüzumsuzdur. Ankara Hükümeti bütün devlet fonksiyonlarını yapmaktadır. Türkiye'nin durumu tüm olarak hemen hemen içinden çıkmaz bir hal almıştır" demektedir. Jaeschke, a.g.e., s. 157.

Bu şekilde yapılan davetin 16 Mart 1920 sonrasında bir İstanbul hükümetinin varlığını zaten tanımayan Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmesi mümkün değildi. Buna rağmen konferansa katılım, her iki hükümetin durumu ve harekât tarzı gibi hususlar Ankara ve İstanbul arasında bu dönemde 26 Ocak ile 8 Şubat arasında teati edilen telgraflarda ele alındı. Bu telgraflarda yer alan düşünce ve ifadeler aslında daha sonra toplanacak Konferans esnasında A. Tevfik Paşa'nın hareket tarzı ve hatta her iki hükümetin tutum ve davranışının ipuçlarını da vermektedir. Bu telgraflarda en çok vurgulanan husus, iki taraftan hangisinin daha üstün ya da geçerliliği olduğudur. Diğer bir deyişle de kimin kime tabi olacağıdır. Telgraflaşmalar konusunda taraflar arasında tek heyet olarak katılım konusunda bir anlaşma sağlanamamış ve her iki yönetim de konferansa ayrı ayrı katılmak için harekete geçmişlerdir. Her iki taraf da siyasi ve diplomatik olarak kendilerini ön plana çıkarmak amacıyla mücadele etmişlerdir. İstanbul, Ankara'yı kendi kadrosuna dâhil ederek Konferansa katılmak isterken Ankara ise bu şekilde İstanbul heyetine dâhil olmanın tamamen karşısında bir tutum izleyip kendisinin tek ve geçerli resmi merci olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.³⁹

Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 28 Ocak'ta A. Tevfik Paşa'ya verdiği cevapta, "Türkiye'nin mukadderatına hâkim olan tek müstakil ve meşru kuvvetin Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğunu" belirterek, "İtilâf Devletleri Londra'da yapacakları konferansta, Doğu Meselesini adalet ve hukuk dairesinde halletmeye karar vermişlerse davetlerini TBMM Hükümetine doğrudan doğruya tevcih etmelidirler" diyecektir.⁴⁰

Mustafa Kemal Paşa, A. Tevfik Paşa'ya özel olarak çektiği 28 Ocak 1921 telgrafta; A. Tevfik Paşa'nın millet ve memleket için bugüne kadar yaptığı hizmetleri taçlandırarak tarihi bir fırsatın çıktığı, Ankara'nın birlik içinde hareket etmek istediği ve konferansta memleketi ayrı ayrı temsil edecek iki heyetin ne büyük sakıncalara yol açacağı ifade edildikten sonra milletin ortaya koyduğu mücadele ve akıttığı kanla bu elverişli durumun ortaya çıktığı, bizi esirliğe ve yıkılmaya mahkûm etmek istemiş olan hükümetler karşısında, milli haklar savunulurken maddi ve manevi bütün memleket kuvvetlerinin birlikte hareket etmesi şarttır. İtilaf Devletleri'nin İstanbul heyeti-

³⁹ Bu telgrafların tamamı için bkz. Atatürk, *a.g.e.*, Cilt II, ss. 378-391. Bu telgrafın orijinal hali şu şekildedir: "Ankara'da Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" "25 Kanun-ı Sani 1921 tarihinde Paris'te in'ikad eden meclis tarafından müteahhuz mukarrerât: Şark meselesini hallini müzakere etmek üzere 21 Şubatta Londra'da düvel-i mütefikâ murahhaslarıyla Osmanlı ve Yunan Hükümetleri murahhaslarından mürekkep bir konferans içtimâa davet olunacaktır. Mevcud muahhedede hadisat dolayısıyla zaruri görülecek tadilat icra edilecektir. Hükümet-i seniyyeye gönderilen deâvînde Mustafa Kemal Paşa'nın veyahut Ankara'ca me'zûniyyet-i lâzimeyi haiz murahhasların Osmanlı heyet-i murahhasası meyânında bulunmaları da meşrûttur. İşbu mukarrerât düvel-i mütefikânın İstanbul mümessilleri tarafından tebliğ edildi. Tayin buyuracağımız murahhaslar buradan intihâb edeceğimiz zevat ile birleşmek üzere karar ve cevabınıza intizar ediyoruz." Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921)*, s. 168-171; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, Ankara 1997, s. 61, 162.

⁴⁰ Atatürk, *a.g.e.*, C.II, s. 359.

nin Konferansa dâhil olabilmesinin Türk heyetine Ankara hükümeti tarafından tam yetki ile görevlendirilmiş delegeleri de içinde bulundurulması şartına bağlı olduğunu, bunun yanı sıra fiili ve hukukî olarak memlekette tek meşru hükümet olan Türkiye Büyük Millî Meclisi Hükümeti olduğunu ifade etti. Bu sebeple İstanbul'un Ankara'ya katılmak suretiyle mücadeleyi mutlu bir sonuca ulaştırmak ve birlikte hareket ederek milli gayeyi olanca güçle savunmak amacıyla bu şekildeki bir teklifin yapıldığını da ilave etmektedir.⁴¹A. Tevfik Paşa ise 29 Ocak 1921 günü Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben verdiği cevapta, Konferansa katılıminin önemli olduğunu, ancak Ankara heyetinin İstanbul'a dâhil olarak konferansa katılımın sağlanması gerektiği üzerindeki ısrarını sürdürdü.⁴²

Bu arada Ankara Hükümeti konuyu 29 Ocak 1921 tarihinde TBMM'de müzakere etti ve TBMM'nin de ayrı bir heyet seçerek göndermesine karar verildi. Bilahare (30 Ocak 1921) Meclis'in bilahare A. Tevfik Paşa'ya da bildirilen bu görüş ve kararında; "memleketin durumu ve gelişmeler izah edildikten sonra TBMM'nin irade-i milliyeye dayandığını, bütün bir düşmanlık dünyasına karşı kendini şeref ve metanetle savunan hür kısmı, esir ve mahkûm durumundaki küçük parçaya bağlamak ve katmak istiyorlar... Delegelerimizin İstanbul'a giderek, oradan seçilecek bir heyete katılmasına ve oranın vereceği bir yetki belgesi ile dünyaya karşı milli davamızı savunmayı üzerine almasına imkân yoktur. Eğer isterseniz fiili ve haklı olarak mutlak bağımsızlığı bulunan, bütün idari teşkilatı ile memleketi yöneten, ordularıyla doğuda ve batıda düşmanları ezerek memlekete barışın yollarını açan Meclisimizin delegeler heyetini, memleketi temsil edebilecek tek heyet olarak tanırırsınız. Yoksa biz kendi heyetimizi kendimiz göndermek kararını zaten almış bulunuyoruz. Bizce istenilen ve gerekli görülen, bu kararımıza verilecek cevabın bir takım sözler değil, fiili davranışlar olmasıdır" denilmektedir.⁴³

A. Tevfik Paşa'nın yukarıda zikrettiğimiz 29 Ocak 1921 tarihli telgrafına 30 Ocak 1921 günü İcra Heyeti reisi Başkım Fevzi (Çakmak) Paşa cevabi bir telgraf göndermiştir. Ele aldığımız konu açısından önemli olan bu telgrafın içeriği aynen verilmektedir:⁴⁴

"İstanbul'da A. Tevfik Paşa Hazretlerine; İtilaf Devletleri politikasında Türkiye lehine görülen son gelişmeler, milletün fedakârca azminin eseridir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Sevres Antlaşması'nı tümüyle reddetmesi üzerine ortaya çıkan şu durumdan, millî çıkarlarımıza en elverişli sonuçların elde edilmesi, Londra Konferansı'na katılacak delegelerin doğrudan doğruya *millî iradeyi temsil eden Büyük Millet*

⁴¹ Atatürk, *a.g.e.*, C. II, s. 379.

⁴² *Peşam-i Sabah*, no. 11216, 10 Şubat 1921, s. 1'den naklen Er, *a.g.t.*, s. 36.

⁴³ Atatürk, *a.g.e.*, s. 391-392, II, Metnin orijinali için ayrıca bkz. *Nutuk*, MEB, C. II, s. 575-576.

⁴⁴ Korkmaz, *a.g.e.*, Cilt II, s. 386-387. Metnin orijinali için bkz. *Nutuk* C. II, MEB Basımevi, İstanbul 1973, s. 568.

Meclisi'nce seçilmiş ve gönderilmiş olmasıyla mümkündür. Uğursuz Sevres Antlaşması'nı imzalamış bir heyetin varisleri durumunda olan heyetiniz delegelerinin, vatan ve millet için yararlı olan sonuçları elde edebilmeleri mümkün değildir. Bundan dolayı bir taraftan önceki tebligatımızla ilgili görüşmeleri takip ve yürütmekle birlikte bir yandan da aşağıdaki kararları derhal kabul ederek yerine getirmeniz rica olunur:

1-Londra Konferansı'na katılacak Türkiye heyeti yalnız Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçilecek ve gönderilecektir.

2- Bu delegeler heyeti ile birlikte gitmesini gerekli gördüğünüz bazı uzman müşavirlerle gerekli evrak ve belgeler tarafınızdan hazırlanacak ve hey'ete katılmak üzere yola çıkarılacaktır.

3- Bizim tarafımızdan gönderilecek delegeler hey'etinin bütün Türkiye'yi temsil edecek tek hey'et olduğunu da İtilaf Devletleri'ne bildireceksiniz."

Görüldüğü gibi telgrafta ortaya konan talep ve istekler A. Tefvik Paşa'nın bilahare Londra Konferansı'ndaki tutum ve davranışında etkili olduğu söylenebilir.

Bu arada Ahmet İzzet Paşa'da Ankara Hükümetinin talebi doğrultusunda 30 Ocak 1920 tarihinde A. Tefvik Paşa'ya milletin geleceği ile ilgili kararlar veren tek kuruluşun TBMM olduğunu ve Padişahın bu meşru hali tanınmasının önemli ve zorunlu olduğunu tavsiye eden bir telgraf çekti.⁴⁵

A. Tefvik Paşa 1 Şubat'ta Fevzi Paşa'ya, 2 Şubat'ta da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği cevabi telgraflarda, Ankara hükümetinin İstanbul ile birlikte hareket etmesi gerektiği üzerinde durarak ortaklaşa bir heyet oluşturulması konusunda ısrar etmiştir.⁴⁶

Bu süreçte İstanbul Hükümeti, Ankara ile uzlaşmayı sağlamaya yönelik Mustafa Kemal Paşa hakkında verilen ölüm kararının kaldırılması, İstanbul gazetelerinde Milliciler için yasaklanmış olan Paşa ve Bey gibi unvanların yeniden kullanılmasına izin verilmesi gibi adımlar atacaktı.⁴⁷

İstanbul ile Ankara arasında bu süreç yaşanırken İstanbul Hükümeti'nce 11 Şubat'ta A. Tefvik Paşa Konferansta görüşmelerde bulunma ve imza atma yetkileri ile baş delege olarak atandı. Ayrıca A. Tefvik Paşa'ya yardımcı olmak üzere Osmanlı Devleti'nin İtalya temsilcisi Osman Nizami Paşa ile İngiltere'deki resmi temsilcisi Mustafa Reşid Paşa görevlendirildiler.⁴⁸

⁴⁵ Atatürk, a.g.e., Cilt II, s. 569.

⁴⁶ Atatürk, a.g.e., Cilt II, s. 388-389.

⁴⁷ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. IV*, İstanbul 1974, s. 38.

⁴⁸ Bir habere göre, sağlık durumu iyi olmayan A. Tefvik Paşa'nın Londra'ya gitmesi arkadaşlarının ısrarı üzerine olmuştu. Hariciye Nazırı Safa Bey ise İstanbul'da kalacaktı. Ayrıca heyete Stokholm Sefiri Şevki, Osmanlı elçilerinden Pilak, Adliye Müsteşarı Muammer, Maliye Heyet-i Tefüşiye Reisi Kazım,

Türkiye cephesinde bu gelişmeler yaşanırken Yunanistan Hükümeti de Yunan heyet başkanı olarak o sırada Başbakan Kalogeropoulos'u atayacaktır. Ayrıca heyete İzmir Yüksek Komiseri Steryadis, Ethniki Trapeza'ya (millî banka) mensup birkaç memurla birlikte Yunan Hariciye Nazırı M. Maksimos, askeri konularda Albay Eksadaktilos ve Sariyannis, denizcilikle ilgili konularda Binbaşı Kriezis ile Dışişlerinden Sicilianos, Papadopulos, Vikellas, Argiropulos, Sidikas ve Laskaris gibi isimler bulunacaktır.⁴⁹

Yukarıda da vurguladığımız gibi Ankara Hükümeti müstakilen davet edilmediği takdirde Konferansa katılmayacağı yolunda diplomatik bir tavır ortaya koymuştur. Bu sebeple ayrı bir heyet oluşturan Ankara Hükümeti, Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyeti, 6 Şubat'ta yapılan bir törenle Ankara'dan uğurlayacaktır. Heyet 12 Şubat'ta Antalya'ya, 17 Şubat'ta ise Roma'ya ulaştı ve burada İtalya aracılığıyla ayrı bir heyet olarak davet edilmeyi beklemeye başladı. İtalya temsilcisi Kont Sforza da heyet Roma'da iken Konferansın Ankara heyetini dinlemek için toplandığını, bu sebeple de konferansa katılmak için özel bir davete gerek olmadığını söylemiş, ancak gene de ayrı davete ilgili notu yarı resmi olarak Paris'e ve Londra'ya yazacağını söylemişti.⁵⁰ Heyet Roma'da iken İtilâf Devletleri adına Kont Sforza aracılığıyla 19 Şubat'ta Lloyd George tarafından konferansa doğrudan davet edildi ve bu da TBMM'nin olmazsa olmazının yerine gelmesini sağladı.⁵¹ Heyet Roma'dan hareket ederek 22 Şubat'ta Londra'ya ulaşacaktır.⁵²

Muhacirin Müdürü Hamdi, Ticaret Müdürü Cemal, Binbaşı Damat İsmail Hakkı Bey, Kaymakam Kadri Bey, Kaymakam Ali Rıza Bey, Cenevre Başşehbenderi Cemil, Hariciye Kalem-i Mahsus Müdürü Haydar, İstişare Odası Müdürü Nusret Bey'ler müşavir olarak katılmışlardır. Kâtiplik görevlerini ise, Umur-ı Siyasiye Müdürü Muavini Nizameddin, Hariciye Evrak Müdürü Muavini Baha, Hariciye Umur-ı Siyasiye hulafasından Rifki ve Hariciye Kalem-i Mahsusundan Kadri Beyler üstlenmiştir. Çetin, *a.g.e.*, s. 458-459.

⁴⁹ Erdem, *a.g.e.*, s. 329-330.

⁵⁰ Cavit Bey, *a.g.e.*, s. 119.

⁵¹ Salahi R. Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, Cilt II, s.1007; Mango, *a.g.e.*, s.364. Bu heyet, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında Cami, Yunus Nadi, Trabzon Mebusu Hüsrev Bey, İzmir Mebusu Yunus Nadi Bey ve Adana Mebusu Zekai Bey beyler ile Aydın Mebusu olup İtalya'da bulunan Cami Bey murahhas olarak bulunmaktaydı. Heyette bu isimlerin dışında müşavirler ve kâtipler de bulunmaktaydı. Bunlar içerisinde Mahmud Esad, Vehbi ve Necati Bey'ler ile özel danışman olarak Niyazi ve Münir Beyler bulunacaklardı. Çavdar, *a.g.t.*, s. 245; Öztoprak, *a.g.m.*, s. 160.

⁵² *Hâkimiyet-i Milliye*, No.118, 26 Şubat 1921, s.1'den aktaran Er, *a.g.t.*, s. 39. Çetin, *a.g.t.*, s. 458-459; Ayrıca bkz. Galib Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939; Çavdar, Vakit ve Alemdar gazetelerin haberlerine dayanarak, Londra'ya ulaşan Ankara heyetini İstanbul'dan 12 Şubat'ta ayrılarak 17 Şubat'ta Londra'ya ulaşmış olan A. Tevfik Paşa ile İstanbul heyetinden üç kişi ile İngiliz hariciyesinden bir kişinin karşılığını, Tevfik Haşa ile Bekir Sami Beyin samimi bir şekilde konuşup kucaklaşmalarını ve birlikte kaldıklarını otele gittiklerini aktarmaktadır. Çavdar, *a.g.t.*, s. 257.

Konferans'ta Söz Devri Meselesi

Yukarıda da ifade edildiği gibi 21 Şubat'ta oturumlarına başlayan Londra Konferansı 12 Mart 1921 tarihine kadar sürecektir. Bu süreçte Londra Konferansı'nın ana gündemi; Sevr Antlaşması'nın özellikle İzmir ve Trakya ile ilgili maddelerinde bazı düzenlemeler yaparak, buna mukabil de Sevr Antlaşması'nın diğer hükümlerini yapılacak küçük değişikliklerle Ankara Hükümeti'ne de tasdik ettirmek olarak ortaya çıkacaktır.

Buna mukabil Ankara heyeti tam tersine Sevres Antlaşması'nı tartışmak için değil, Millî Mücadele'nin maksat ve hedefini yani Misak-ı Milli'yi Avrupa'da tanıtmak ve kabul ettirmek için konferansa katılmaktaydı.⁵³Bu çerçevede Ankara Hükümeti İzmir, İstanbul ve Doğu Trakya olmadan bağımsız bir Millî Türk devletini yaşatmayı imkânsız olarak görmekteydi.⁵⁴ Bu anlamda Bekir Sami Bey Paris'ten geçerken basına verdiği demeçte; Türklerin kendi varlıkları ile uygun olması koşuluyla İtilaf Devletlerinin siyasetini kolaylaştırmak fikrinde olduklarını söylemiştir.⁵⁵

İstanbul Hükümetini temsil eden A. Tevfik Paşa heyeti ise Londra Konferansı'nda millî sınırlar çerçevesinde Türkiye'nin bağımsızlığı ve iktisadi gelişmesini öne çıkaracaktır. Aynı zamanda heyetin esaslı bir işini Osmanlı sınırları içerisinde kalan Hıristiyan azınlıklara ve haklarına gösterilecek teminat meselesi oluşturacaktı. Ayrıca ülkenin imarı ve gelişmesi konusunda dışarıdan mali yardımın kabul edileceğinin belirtilmesinin yanı sıra Sevr Antlaşması'nda mevcut olan iktisadi, mali, bahri ve askeri hükümlerin hafifletilmesi de heyetin diğer talepleri arasındaydı.⁵⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi Konferans 21 Şubat 1921 tarihinde saat 16'da Saint James Sarayı'nda toplandı. Bu ilk toplantıya İngiltere'den Lloyd George, Lord Curzon, Fransa'dan Aristide Briand, Berthelot ve Sant Olar, İtalya'dan Kont Sforza, Martino, Japonya'dan Vikont Hayaşi (Baron Teleyaşi)⁵⁷ Yunanistan'dan Başbakan Kalogeropoulos ve Steryadis katıldılar.⁵⁸ Bu toplantıya Türk heyeti davet edilmediğinden katılmadı. Zaten Ankara heyeti Londra'ya henüz ulaşmıştı.

21 Şubat'ta Londra'ya ulaşan Ankara Heyeti Başkanı Bekir Sami Bey ilk iş olarak akşam Hüsrev (Gerede) Bey'i ordudan arkadaşı olan A. Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail

⁵³*TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C.I, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985; s. 367-368, Çetin, a.g.t., s. 459.

⁵⁴Arnold Toynbee, *Türkiye ve Avrupa*, Örgün Yayınevi, İstanbul 1971, s. 246.

⁵⁵Çetin, a.g.t., s. 460.

⁵⁶Çetin, a.g.t., s. 459.

⁵⁷Bülent Kara, "Savaşı Hazırlayan Barış: Londra Konferansı", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, Kış 2009, ss. 143-169, s. 159.

⁵⁸Erdem, a.g.e., s. 329-330.

Hakkı (Okday) Bey'le⁵⁹ görüşmesi için görevlendirdi. Hüseyin Bey, İsmail Hakkı Bey'e, babasına Ankara heyetinin konferansla ilgili ricasını yani konferansta ikilik çıkarılmaması için söz hakkının Ankara heyetine verilmesi hususunun iletilmesini istedi. İsmail Hakkı Bey de konuyu babasına götüreceğini söyledi. Netice olarak babası Sadrazam A. Tevfik Paşa ile görüşmesinden elde ettiği intibaya göre, İsmail Hakkı Bey, Hüseyin Gerde'ye, konferansta milli birliğin zarar görmeyeceğini, A. Tevfik Paşa'nın ruh asaletine uygun şekilde millî vicdanın gereğini yapacağını söyledi.⁶⁰

Bu arada Türk ve Yunan delegelerinin katılmadığı 22 Şubat tarihli oturumda İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza, Ankara ve İstanbul heyetleri arasında bir takım görüşmeler yapıldığını, Ankara heyetinin kendilerini Türkiye'nin tek temsilcisi olarak gördüklerini, iki heyet arasında bir uzlaşmanın sağlandığını belirtmekteydi. Konferans bugün ki oturumda, 23 Şubat tarihli toplantıda sadece Türk delegelerinin görüşlerinin alınmasına karar verdi.⁶¹

Bu sırada A. Tevfik Paşa Daily Tiyoz muhabeirine verdiği demeçte; birleşmiş bir Türkiye, birleşmemiş bir Türkiye'den daha iyidir. İzmir ve Trakya konusunda Ankara murahhaslarıyla fikir birliği içerisindeyiz⁶² diyerek yukarıdaki intibayı doğrulayacak bir tutum içerisinde olduğunu ortaya koydu. Buna ilave olarak İstanbul heyetinden Nabi Bey; "Londra'da Kemali hükümetinin temsilcileri ile görüşeceğimizden ve bir anlaşma sağlayacağımızdan çok memnunuz. Şimdiye kadar bu konudaki girişimlerimiz sonuçsuz kalmıştı. Şimdi büyük devletlerin himayesinde iki heyet müşterek bir programda anlaşacağız, bu sadece bizim için değil Yakınoğ'u'da barışın teminini arzulayan Müttefikler için mühimdir" diyerek bu konudaki yaklaşımı daha net bir şekilde vurguladı.⁶³

⁵⁹ İsmail Hakkı Bey esasen Milli Mücadele hareketini desteklemektedir. Nitekim 28 Ocak 1922 günü Ankara'ya geçecek ve 16. Piyade Tümeni Kurmay Başkanlığı görevine getirilecektir. Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ne katılacak, yarbaylığa terfi edecek ve iki kez İstiklal Madalyası ile ödüllendirilecektir. Orhan Koloğlu, *Son Sadrazam Milli Mücadele Taraftarı Ahmet A. Tevfik Paşa*, Doğan Kitap, İstanbul 2007, s. 133-134.

⁶⁰ 23 Şubat 1921 tarihli Tan Gazetesi, konferansın ilk toplantısından beri A. Tevfik Paşa ile Bekir Sami Bey'in ortak çalışmalarını ve aralarındaki şahsi ve genel rekabeti bırakarak müttefikler huzurunda Türkiye davasını açıkladıkları şeklinde bildirmektedir. Hüseyin Gerde, *Hüseyin Gerde'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Belgeler*, (Hazırlayan: Sami Onal) 2. Baskı, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 215. Şefik Okday, *Büyük Babam Son Sadrazam*, s. 85 den aktaran Çavdar, *a.g.t.*, s. 247. Bu suretle heyetler arasındaki buzlar erimeye başlamıştır. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s.1736; *Peşam-i Sabah*, no: 11249, 15 Mart 1921, sh.2'den aktaran Er, *a.g.t.* s. 54; Zeki Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Türk Tarih Kurumu, C. III, Ankara 1995, s. 418; Koloğlu, *a.g.e.*, s. 128.

⁶¹ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C.3, Ocak-Eylül 1921 / British Documents on Atatürk (1919-1938) Volume: 3 January-September 1921*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s. 175.

⁶² *Hakimiyet-i Milliye*, No.126, 7 Mart 1921, sh.1'den ve Daily Tiyoz'dan aktaran Er, *a.g.t.*, s. 52.

⁶³ *Peşam-i Sabah*, no. 11229, 23 Şubat 1921, sh.1'den aktaran Er, *a.g.t.*, s. 52-53; Ayrıca A. Tevfik Paşa'nın İstanbul heyetinin daha İstanbul'dan ayrılmadan evvel Türkiye'nin genel durumu ve doğu sorunu hakkında genel bir açıklama yaptıktan sonra milli isteklerin teker teker açıklanmasını Anadolu

Bu ortamda Yunan heyetinin katılmadığı Konferansın 23 Şubat tarihli oturumuna her iki Türk heyeti birlikte katıldılar. Daha önce belirttiğimiz gibi Konferans Türkiye adına tek bir heyetin katılmasını şart koşmaktaydı. Konferansta ikisi İstanbul Hükümeti, birisi de Ankara Hükümeti için olmak üzere Türk tarafına 3 sandalye ayrılmıştı. Konferans salonunda heyetlerin yer alışı da buna göre düzenlenmişti. Nitekim Ankara heyetine ayrı bir heyet olmasına rağmen İstanbul heyetinin bir parçasıymış izlenimini uyandıracak biçimde salonda yer verilerek diplomatik bir oyun sergilenmekteydi.⁶⁴ Buna rağmen Türk delegasyonunun konferansa iki ayrı heyet olarak katıldığı anlaşılmaktadır. A. Tevfik Paşa 78 yaşında, yatak istirahatine mecbur olduğu halde, kollarından tutularak, oldukça hasta, yorgun, rengi uçuk ve üzgün bir şekilde toplantı salonuna getirildi. Paşa'nın durumunun bu şekilde sıkıntılı olmasına rağmen, mensup olduğu milletin haklarını savunmak ve adalet talep etmek üzere Konferansa gelmesi orada bulunanlar üzerinde büyük bir tesir meydana getirdi.⁶⁵ Tarafların yerlerini alıp toplantının başlaması sonrasında Konferansa başkanlık eden Lloyd George, konferans heyeti namına A. Tevfik Paşa'ya sağlık temennisinde bulundu ve sözü kendisine verdi. A. Tevfik Paşa dizlerinin üzerinde battaniye ile suçlamalara savunma niteliği taşıyan muhturasında; İzmir'in, Anadolu'nun en önemli limanı ve çıkış noktası olduğunu, İzmir'in İstanbul'un fethinden evvel Türk olup, bu konuda Yunan tarafının İzmir bölgesinde nüfusunun çoğunluğunun Rum olduğu şeklindeki ortaya attığı istatistiklerin tamamen uydurma olduğunu, bu durumda İzmir'de Rum çoğunluğu olduğunu ortaya koyan istatistiklerin kabul edilemeyeceğini ifade etti. Muhturasında ayrıca Osmanlı Türklerinin oturduğu bölgelerin siyasi ve iktisadi bağımsızlığı, boğazlar konusunda müttefiklerle ortaklaşa bir çözüm (bir İtilaf-ı beyne't-düvel vücuda getirilmesi) ve azınlıkların haklarının korunması gibi aslen Misak-ı Milli çerçevesindeki hususları dile getirdi.

A. Tevfik Paşa, yukarıda içeriğini belirttiğimiz muhturayı sunmasının ardından, Konferansı o günkü oturum tutanağındaki ifadelerle göre, "Ankara Millet Meclisi'nin intihab ederek işbu Meclis namına söz söylemeğe salahiyet verdiği murahhaslar konferansa davet edilmiş olduğu cihetle tekliflerini bildirmeleri maksadıyla sözü bunlara terk edeceğim" beyan ederek sözün Ankara Heyeti'ne verilmesini istedi.⁶⁶ A.

delegelerine bırakacağı kararı alınmıştı" şeklinde bir ifadesi aktarılmaktadır. 23 Şubat 1921 tarihli Vakit Gazetesi'nde; konferansta önce A. Tevfik Paşa'nın kendi görüşlerini aktardıktan sonra, milli taleplerin Anadolu delegeleri tarafından açıklanacağı şeklinde verilen haber de bunu doğrulamaktadır. *Vakit*, 23 Şubat 1337, nr. 1153, s. 1'den aktaran Çetin, *a.g.t.*, s. 466.

⁶⁴ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 128.

⁶⁵ İbnül Emin Mahmut Kemal, *a.g.e.*, s. 1735.

⁶⁶ Aynı belge; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası...*, Cilt II, s. 293-294; Çetin, *a.g.t.*, s. 479; "A. Tevfik Paşa İstanbul Hükümeti'nin nokta-i nazarını telhis eden bilcümle devamlı bir sulhun tesisi, seknesi Türk olan arazide Türkiye'nin mevcudiyetini temin edecek şerait yani (1) Türkler'le meskun memalikin tamamıyet ve istiklali (2) Türkiye'nin hakimiyet-i tammesi, (3) Ekalliyetlerin muhafaza-i hukuku, (4) Boğazlar hakkında bir İtilaf beyneldüveli vücuda getirilmesi hususatının teminine mütevakkıf bulunduğundan mübahis bir

Tevfik Paşa, 9 Mart 1921 tarihli telgrafında da konuyla ilgili olarak aynen “bir an evvel devamlı bir sulh akdine muvaffak olabilmek için Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin Türklerle meskûn arazi dâhilinde tamamiyet-i mülkiye ve istiklali ve ekalliyetlerin hukukunun muhafazası ve boğazlar meselesinin de beynel-milel bir surette tesviyeye rabtı esbabının temini lazım geldiği ve hususat-ı saireye gelince Konferans tarafından davet edilmiş olan Ankara Meclis-i Millisi murahhaslarının bu babda dermeyer edecekleri tekâlifi arz eylemeleri zımnında sözün kendilerine verildiği beyan olunmuştur” ifadelerini kullanmaktadır.⁶⁷ Ali Türkgeldi de bu konu ile ilgili olarak; “Söz A. Tevfik Paşa'ya verildiği vakit bir an evvel devamlı bir sulha vasıl olmak için Türk arazisinde Türkiye'nin mevcudiyetini temin şerait vaz'ı yani 1) Türklerle meskûn memleketlerin tamamiyet ve istiklali 2) Türkiye'nin tamamı-i hâkimiyeti 3) Ekalliyetlerin hukukunun muhafazası 4) Boğazlar hakkında beynelmilel bir İtilafa vüsul muktezidir. Mütebakisi için Ankara mezkûr meclis namına söz söyleyemesel ahıyattar mümessilleri da'vet ettiniz. Size arz edecekleri teklifleri izah için sözü kendilerine bırakıyorum” diyerek konuyu izah etmektedir.⁶⁸

Bu ifadeler telgrafta verilen ifadelerle aynen uyuşmaktadır. Dolayısıyla gerek toplantı tutanağı gerekse A. Tevfik Paşa'nın yukarıdaki telgrafındaki ifadeleri birbirini doğrulamaktadır. Burada da görüldüğü gibi ifadelerden de anlaşıldığı üzere Londra Konferansı'nda ortaya çıkan durum sözün tamamen Ankara heyetine bırakılması değil *söz devri* şeklinde vuku bulmuştur.

Bu şekilde söz alan Bekir Sami Bey ise; Osmanlı milletini sadece kendilerinin temsil ettiğini ısrarla vurgulamanın yanı sıra İstanbul'un görüşlerini dinlemekte bir sakınca olmadığını, doğuda barışın adalet esasına dayandırıldığı takdirde sağlanabileceğini ve çoğunluğu Arap olan bölgeler hariç, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki 1913 sınırı, güneyde Arap bölgeleriyle Türk bölgelerini ayıran tabii bir hat, doğuda ise Ankara'nın Ermenistan'la anlaşmış olduğu mevcut hattan oluşan sınırların korunması, bu sınırın nasyonalistlerin görüşüne ve kendi geleceğini belirleme ilkesine dayanarak belirlenmesi hususlarını içeren bir konuşma yaptı. Ayrıca eşitlik ilkesine dayalı olarak Türkiye'deki azınlıkların haklarının sağlanabileceği, İstanbul'un Türkiye, devletlerarasında eşitlik çerçevesinde, Hilafetin ve Türkiye'nin merkezi olan İstanbul'un güvenliğini tehdit etmemek ve Türkiye'nin egemenlik haklarına uymak koşuluyla Boğazlardan serbest geçişin kabul edileceği de açıklamaktaydı.⁶⁹

Söz devri meselesi ile ilgili olarak 26 Şubat tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde, İzmit mebusu Sırrı Bey'in Londra'dan çektiği telgrafta, Londra Konferan-

muhatarayı kiraat" etmiştir. BOA, HR. SYS., Dosya No. 2676, Gömlek Sıra No. 1, 1921.2.23; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası...*, Cilt I, s. 293.

⁶⁷ Telgrafın tam metni için bkz. EK: 1, BOA, HR. SYS., Dosya No. 2672, Gömlek Sıra No. 11, Orijinal Kayıt No. 84/1.

⁶⁸ Ali Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 137.

⁶⁹ Er, *a.g.t.*, s. 41; Kara, *a.g.m.*, s. 164; Sonyel, *a.g.e.*, s. 127-128.

sı'nda A. Tevfik Paşa'nın "millet namına söz söyleme hakkının Anadolu Murahhaslarına ait olduğunu söylediği yolunda bir haber yayımlandı.⁷⁰ Ayrıca Osmanlı Hükümeti Dışişleri Bakanı Safa Bey demecinde; "gerçek olmayan ve yanlış anlamayı gerektirecek neşriyattan kaçınılması, basını hamiyetinden beklenen bir durumdur" sözleriyle bu konuda ortada bir yanlış anlamamanın varlığından bahsetmektedir. Bu haber bu şekilde İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı Safa Bey tarafından 15 Mart 1921 tarihinde yalanlandı. Ayrıca Bekir Sami Bey de gazetelere verdiği demeçte; Sadrazam A. Tevfik Paşa'nın konferansta söz hakkını tamamen Anadolu temsilcilerine bıraktığı yolundaki haberin kendisinden alınan telgrafa göre düzeltilmeye ihtiyaç hissedildiğini belirtmiştir. Bekir Sami Bey esasen, konferansta her iki tarafın ortak olarak istediği maksadın gerçekleştirilmesi amacıyla her iki heyetin görüşerek isteklerin kararlaştırıldığını ve bundan sonra birlikte konferansa girildiğini vurgulayarak, Konferansta oturum başkanının Osmanlı temsilcilerine söz vermesi üzerine A. Tevfik Paşa'nın bir konuşma yaptığını, bu konuşmasında; bir an önce ve kalıcı bir barışın sağlanabilmesi için Osmanlı Devleti'nin Türklerin oturduğu arazinin mülki tamamlık ve bağımsızlığını ve azınlıkların haklarının korunması ve boğazlar meselesinin de uluslararası bir düzenlemeye bağlanması gerektiğini bildirdiğini ve konferansça davet edilen Ankara temsilcilerinin de diğer hususlarda görüş bildirdiklerini açıklayarak heyetlerin ortak bir tavır içinde olduklarını aktarmaktadır.⁷¹ Yani her iki taraf da bir yanlış anlamadan duydukları rahatsızlığı dile getirmektedirler. Her iki farklı hükümet üyesinin açıklamaları bu konudaki gerçeği yansıtan açıklamalar olarak ortaya çıkmaktadır.

Nitekim diğer taraftan Ahmet İzzet Paşa *Feryadım* adındaki hatıratında, A. Tevfik Paşa'ya atfen aktardığı bilgi aynen şöyledir: "Konferansın ilk müzakeresinde A. Tevfik Paşa'nın söz hakkını Bekir Sami Bey'e bıraktığı yolundaki haber Ankara'da fevkalade memnuniyetle karşılandı. Fakat İstanbul'da bu muamele saltanat hukukunun ihtilalcilere terki şeklinde anlaşılacak birçok taraftan itiraza hedef olmakla A. Tevfik Paşa'nın söz hakkını değil, kendisi savunmalarını yaptıktan sonra, söz nöbetini terk ettiğini iddia etmektedir. Her ne de olsa Sadrazamın bu hareketi, menfaati olmuş, bu yüzden hiçbir fiili sakınca doğmamıştır."⁷² İzzet Paşa'nın hatıratında bu olayı nakledişi ile A. Tevfik Paşa'nın aşağıda konuyla ilgili olarak İstanbul'a gönderdiği telgrafın içeriğinde verilen bilgileri teyit etmektedir.

Dönemin şahitlerinden ve heyette bulunan isimlerden Hüsrev Gerede de, söz verildiğinde A. Tevfik Paşa'nın ayağa kalkarak "Türk ulusunun temsilcileri konferans huzurunda olduklarından, sözü Anadolu delegelerinin söylemeleri gerekir" dediğini ifade etmektedir.⁷³ Gerede'nin bu ifadeleri sonradan hatırlanan ve aktarılan

⁷⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, No.118, 26 Şubat 1921, sh.1'den aktaran Er, *a.g.t.*, s. 53.

⁷¹ Er, *a.g.t.*, s. 53-54.

⁷² Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, II. Cilt, (Yayıma Hazırlayanlar; Süheyl İzzet Furgaç- Yüksek Konar), Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s. 107.

⁷³ Gerede, *a.g.e.*, s. 215.

dolayısıyla da gerçeği tam olarak ifade etmekten oldukça uzak aktarımlar olarak görmek gerekir. Bu da tarih yazımında hatıratların kullanımındaki ihtiyatın önemini akla getirmektedir.

A. Tevfik Paşa'nın söz devri ile ilgili tutumu duyulduğunda İstanbul'da çeşitli tepkilere sebep olduğu anlaşılmaktadır. Gazeteci Ali Kemal Bey, Sabah Gazetesi'nde konuyu, "Bu harekât tarzı İstanbul Hükümeti'ni görmemezlikten gelme ve iptal manasını taşıdığı" iddiasıyla dile getirmiştir. Bu şekilde konuda Padişahın da dikkatini çekerek, bu konuyla ilgili nasıl bir izlenime sahip olduğu sorulmuştur. Sultan Vahdetin tarafından telgrafla sordurulması üzerine⁷⁴ A. Tevfik Paşa konuyla ilgili olarak 9 Mart 1921 tarihinde İstanbul'a bir telgraf göndererek konuya açıklık getirmektedir.⁷⁵

Bu telgrafta Tevfik Paşa; her iki heyetin konferans huzurunda birbirine muhalif değil bilakis müzahir (birbirini koruyan) vaziyette olması gerektiğini, bu suretle cümlelerin makam-ı hilafet etrafında birleşmiş olduğunu göstererek davanın bir kat daha takviye edileceğini, ayrıca Osmanlı hükümetinin Sevr Antlaşması'nın hükümleri ile bağlı bulunduğu halde Ankara Hükümeti'nin böyle bir kayıt altında bulunmadığından vaziyeti daha serbestçe konuşabileceğini ve kendilerinin de Ankara Hükümeti tarafından ortaya konulacak tekliflere iştirak suretiyle taleplerin elde edilmesine çalışmak gerektiğini söylemektedir. Zaten Ankara heyetinin Londra'ya gelmesini müteakip Bekir Sami Bey'le görüşerek ortak taleplerin belirlendiğini, böylece her iki heyetin ortak fikirlerle Konferans dâhil olduklarını ilave etmektedir.

Söz devri hususunu ise aynen şu şekilde ifade etmektedir: "Loid Corc Konferansın heyet-i Murahhasa-i Osmaniye'yi istimna (dinleme, kulak verme) mahya olduğunu beyan etmesi üzerine "biran evvel devamlı bir sulh akdine muvaffak olabilmek için Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin Türklerle meskûn arazi dâhilinde tamamiyet-i mülkiye ve istiklal-i ve ekalliyetlerin hukukunun muhafazası ve boğazlar meselesinin de beynelmîl bir surette tesviyeye rabt-ı esbabının temini lazım geldiği ve hususatı saireye gelince Konferans tarafından davet edilmiş olan Ankara Meclis-i Millisi Murahhaslarının bu babda dermeyan edecekleri tekâlifî arz eylemeleri zammında sözün kendilerine verildiği beyan olunmuştur."

A. Tevfik Paşa bu telgrafında ayrıca, bu davranışın müttefikler üzerinde olumlu bir tesir bıraktığı, anlaşmazlık halinden istifa etmek isteyenlerin de emellerini akamete uğrattığını ifade ederek "Tahdid-i hudud, tatil-i muhasamat, mübadil-i üsera" gibi hususların ancak Ankara Hükümeti'nin muvafakatiyle çözümlenebileceğinin İtilaf Devletleri tarafından zaten bilindiği, dolayısıyla bu konularda Ankara heyetinin muhatap alınıp söz verileceğinin ortada olduğunu zikretmekte, buna rağmen müza-

⁷⁴ Osman Öndeş, *Vahdeddin'in sırdışı Avni Paşa anlatıyor: Milli mücadele ve sürgün yılları*, (Ed. Zeynep Berkeş), Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 264.

⁷⁵ BOA, HR. SYS, Dosya No. 2672, Gömlek Sıra No. 11, Orijinal Kayıt No. 84/1.

kereleri yine de müştereken idare ettiklerini ortaya koymaktadır. Telgraftan anlaşıl-
dığına göre, A. Tevfik Paşa bir diploması örneği sergileyerek sözü Ankara heyetine
devrettiği anlaşılmaktadır. A. Tevfik Paşa telgrafında konu ile ilgili olarak mübalağalı
neşriyatın hakikati ifade etmediğini söyleyerek gerçek durumu bu şekilde açıklamak-
tadır.

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin 157. içtimasının 26 Şubat'taki
ikinci oturumunda bu konuyla ilgili olarak yaptığı konuşmasında, heyetteki Sırrı Bey
ve sonradan da Bekir Sami Bey'in gönderdiği telgraflara dayanarak meseleyi şöyle
ortaya koymaktadır: "23 Şubat'ta (Sen Ceymis) Sarayı'nda konferansa iştirak ettikle-
rini söylüyor. A. Tevfik Paşa kısa bir kaç sözden sonra, "Ankara Millet Meclisi'nin seçerek
buraya yetki verip gönderdiği, Konferansın da davet ettiği Temsilcilerin tekliflerini Konferansa bil-
dirmeleri maksadyla sözü onlara terk ediyorum" diyerek söze Ankara heyetine bıraktığını ve
müzakerenin devamı müddetince ihtiyarı sükût ettiğini ifade ettikten sonra, bu celse-
de "memleketin istiklâl ve mevcudiyetine ait esasat tarafımızdan müdafaa edildi. Loit
Corç bu esasatın tatbikatındaki nokta-i nazarımızın izahını arzu etti. Müzakerenin
celse-i âtiyeye terki talep olundu" demektedir.⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın aktardığı
bu ifadeler A. Tevfik Paşa'nın yukarıda belirtilen izahatına uymakta ve bu çerçevede
de gerçeği tam olarak yansıtmaktadır.

Söz devrinin gerçekleştiği 23 Şubat tarihli oturum sonrasındaki toplantılara An-
kara ve İstanbul heyeti konferansa birlikte katılmışlardır. Nitekim A. Tevfik Paşa'nın
hastalığı dolayısıyla katılmadığı 24 Şubat günkü toplantı, saat 11'de İngiltere Baş-
bakanı Lloyd George'un Türk delegelerine hitaben "Türkiye'nin merkezi hükümet-
ler ile birlikte harbe duhulu muharebenin temdidini ve binlerce kişinin mahvını
mucib oldu. Bu telefâtın doğrudan doğruya mesulleri Türklerdir" şeklindeki Türk
tarafını suçlayan açılış konuşması ile başladı. Lloyd George daha sonra sözü Türk
delegelerine bıraktı. 25 Şubat tarihli Times'in bildirdiğine göre; hastalığı nedeniyle
24 Şubat tarihli toplantıya katılmayan A. Tevfik Paşa'nın yerine Osmanlı Hüküme-
tini temsilen Mustafa Reşit Paşa ile Osman Nizami Paşa katılmışlardır. İstanbul
adına söz alan Mustafa Reşit Paşa, sözlerinin sonunda "iki heyetin anlaşmasını ve
görüşlerini açıklama hakkını muhafaza etmekle beraber Türk davasının teşrihi göre-
vini Bekir Sami Bey'e bıraktığını" bildirmesi üzerine Bekir Sami Bey Türk isteklerini
bildiren bir beyanname okumuştur.⁷⁷ Böylece ilk oturumdaki diplomatik tavrın aynı
şekilde daha sonraki oturumlarda da sürdürüldüğü görülmektedir.

⁷⁶ TBMMZC, Devre I, 157. İçtima, Cilt VIII, 26.02.1337 tarihli oturum, s. 450; Atatürk'ün Milli Dış
Politikası..., s. 293-294; S. Tansel, a.g.e., Cilt IV, s. 41'den aktaran Bülent Kara, a.g.m., s. 163.

⁷⁷ Çavdar, a.g.t., s. 256, Vakit, 25 Şubat 1921, Nr. 1155'den aktarıldığına göre; A. Tevfik Paşa'nın
24 Şubat'taki toplantıya katılarak kısa bir konuşma yaptığı ifade edilmektedir. A. Tevfik Paşa bu toplantı-
ya katılmamış, onun yerine iki temsilcisini Mustafa Reşit Paşa ile Osman Nizami Paşa'yı göndermiştir.
Çavdar'ın tezinde 24 Şubat'ta konferansta A. Tevfik Paşa'nın bir konuşma yaptığı ifade edilmektedir. Bu
doğru olmasa gerekir. Diğer kaynaklarda bunun böyle olmadığı net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Daha
sonra da Osman Nizami Paşa'nın bir konuşma yaparak; tamamı veya çoğunluğu Türklerin oluşturduğu

25 Şubat tarihindeki toplantıda Ankara ve İstanbul delegasyonları birer bildiri yayımlayarak, Türk devletinin 1913 sınırları içinde yeniden kurulmasını, İzmir'in boşaltılıp Türkiye'ye verilmesini, Boğazlarda Türkiye'ye egemenlik garantisi verilmesini, Kapitülasyonların bütün uzantılarıyla birlikte kaldırılmasını, kıyıları savunabilmek için deniz kuvvetlerine sahip olunma hakkının tanınmasını istediler. Hasta olmasına rağmen bu defa oturuma katılan A. Tevfik Paşa'ya konuşma hakkı verildiğinde kendisi konuştuğundan sonra sözü yine Bekir Sami Bey'e devretmiştir⁷⁸. Aynı şekilde İstanbul heyeti kendi siyasi varlığını korumaya çalışmakla birlikte milli davayı ön planda tutmuştur.

Burada da görüldüğü gibi Türk tarafından ilk konuşmaları İstanbul hükümeti üyeleri yapmış, daha sonra sözü Ankara heyetine devretmişlerdir. Millî konularla ilgili olarak Ankara heyeti ile tam olarak birlikte hareket etmişlerdir. Nitekim A. Tevfik Paşa Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 8 numaralı telgrafında, "düvel-i müttetikaya karşı dermeyan olunan metâlibde dahi Ankara Heyetiyle aramızda ittifak ve ahenk-i tam mevcuttur. Her iki heyet beraberce çalışmaktadır" diyerek konuya açıklık getirmektedir.⁷⁹

Konferans, 26 Şubat Cumartesi sabahı saat on birde İngiltere Hariciye Nezareti'nde Ermenistan ve Kürdistan meselesini görüşmek üzere toplandığında Ermenilerin iddialarına Bekir Sami Bey ve Osman Nizami Paşa ile Doktor Nihad Reşat Bey cevap vermişlerdir.⁸⁰

Konferansa birlikte katılma noktasında anlayamayan iki heyetin Londra'da yukarıda anlattığımız gibi birlikte hareket etmesi, Anadolu'nun ısrar ettiği ve İstanbul heyetinin de zaten kalben iştirak ettiği hususlarda ağır birliği etmeleri özellikle İngiliz cenahını memnun etmemişti. Nitekim İngiliz Daily Telegraph gazetesi konuyu (24 Şubat 1921), "Türkler için konuşamaz denirdi. Dünkü oturumdan sonra ders alamaz unvanını vermek lâzım. Her halde son elli yılın acı dersleri Türklere hiç tesir etmemiş görünüyor. Türk murahhasları, Türkiye hâlâ büyük devletlerden biri imiş gibi küstahane davranıyor. Türkler-özellikle milliyetçiler-Türklerin yenilmiş ve müttetiklerin emrinde olduklarını kabul etmiyorlar... Ankara ve İstanbul mütehakkimânelişân kullanmak konusunda birdir"⁸¹ şeklinde dile getirmektedir.

Bu arada 1 Mart'ta A. Tevfik Paşa İngiltere Dışişleri Bakamı Lord Curzon'a bir nezaket ziyaretinde bulunarak Padişah'ın gönderdiği bir mesajı iletmiştir. Padişahın

Osmanlı topraklarında tam bağımsızlık, iktisadi açıdan Türkiye'ye yaşama ve gelişme hakkı, İstanbul'un Türklerde bırakılması ve Zat-ı Şahane'nin halife sıfatıyla burada bulunmasının teminatının verilmesi hususlarını dile getirmiştir. Daha sonra "Ankara'lı vatandaşlarımız kendi isteklerini belirtmek suretiyle bizimkileri tamamlayacaklardır" demiş ve bu durum Konferansta derin bir tesir uyandırmıştır. Er, *a.g.t.*, s. 43.

⁷⁸ Sarhan, *a.g.e.*, C.III, s. 422.

⁷⁹ BOA, HR. SYS, Dosya No. 2673, Gömlek sıra no.1, 1921.2.15. EK 2.

⁸⁰ Çetin, *a.g.t.*, s. 480.

⁸¹ Er, *a.g.t.*, s. 154.

bütün umudunun Türkiye ile İngiltere arasındaki eski dostluğun yeniden canlandırılmasına bağlı olduğunu aktaracaktır. Bu söze karşılık olarak Curzon, A. Tevfik Paşa'nın sözü Ankara heyetine bırakmasından yakınlıkla, bu dostluk mesajına olumlu bakmadığını ortaya koydu. A. Tevfik Paşa ise, "Bekir Sami Bey ve bütün Türk milletinin düşüncesi İngiltere ile dostluk konusunda benimle aynı fikirdedir", ifadelerini kullanarak Türkiye'nin siyasi olarak bir bütün olduğunun altını bir kez daha diplomatik yolla İngiltere'ye iletacaktır.⁸²

Her iki heyetin ortak hareket etmesi İtilaf Devletleri'nde Sevr'in uygulanmasının daha da zor olacağı intibahı güçlendirmiş, aralarındaki fikir ayrılıklarını da arttırmıştır. Yani Konferansta ortaya konulan tutum bütün olarak Türk cephesinin güçlenmesine imkân sağlayan önemli bir faktör olmuştur.

A. Tevfik Paşa 13 Mart'ta Konferansta ilgili sonuç bildirgesi mahiyetindeki bir telgrafi İstanbul'a gönderdi. Bu telgrafta yer alan hususlar kamuoyuna da duyuruldu. Telgrafta yer alan hususlar Meclis-i Vükela'da değerlendirilerek önerilen taleplerin kabul edilemeyeceği 15 Mart'ta verilen cevabi telgrafla A. Tevfik Paşa'ya bildirildi.⁸³

Bundan sonra A. Tevfik Paşa 18 Mart'ta Londra'dan ayrılarak bir süre Paris'te kaldıktan sonra, 14 Nisan 1921 tarihinde İstanbul'a döndü. Dönüşünde Padişah'ı ziyaret ederek 2 saat görüştü. Londra Konferansı ile Paris ve Roma görüşmelerinin sonucu hakkında detaylı bilgi verdi. Londra Konferansı'nda sözü Anadolu Heyeti'ne vermesiyle ilgili olarak, o gün çok hasta olduğu için konuşamamış olduğunu, bu sebeple heyetteki delegelerden Osman Nizami Paşa ile Briand ve Kont Sforza'nın da önerisi ile Türk çıkarlarının savunulmasını Ankara Heyeti'ne bırakmak zorunda kaldığını söyledi. A. Tevfik Paşa Sultan Vahideddin'e Londra'daki hareketlerini onaylamıyorsa sadarettten çekilmeye hazır olduğunu açıklamış, Padişah ise ona güveni olduğunu ama Anadolu'daki karşı akımdan kaygılı olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴

Söz Devri Meselesi İle İlgili Diğer Anlatımlar

Yukarıda konuyla ilgili yaptığımız anlatımların aksine meselenin o günden itibaren kamuoyuna yansması farklı olmuştur. Nitekim söz devri hususu İbnü'l Emin, "Son Sadrazamlar" adlı eserinde, A. Tevfik Paşa ile ilgili kısımda Ankara heyetinden Doktor Nihad Reşat Bey'in ifadesine dayanarak; "Paşa, teessürden titrek, gayet zaif bir sesle "söz, asıl milletvekillerine aiddir. Binaenaleyh Anadolu hey'etine söz verilmesini teklif ve reca ederim" dedi ve susdu" şeklinde aktarmakta⁸⁵ ve A. Tevfik Pa-

⁸² Mehmet Okur - Murat Küçükkuşur, *İngiliz Yüksek Komiserinin Gözüyle Milli Mücadele*, Serander Yayınları, Trabzon 2006., s. 325; Sonyel, *Mustafa Kemal..*, C. II, s. 1025.

⁸³ Çavdar, *a.g.t.*, s. 249.

⁸⁴ Çavdar, *a.g.t.*, s. 250.

⁸⁵ Heyetin isimlerini veren kaynaklarda Nihad Reşat Bey'in ismi geçmemesine rağmen heyete dâhil olup, konferans nezdinde de bir konuşma yaptığı anlaşılmaktadır. İbnülemin Mahmut Kemal, *a.g.e.*, s.

şa'ya atfen şu bilgiyi vermektedir. Söz devri ile ilgili olarak İstanbul'da ortaya çıkan şayiaların Damat Ferit Paşa ve taraftarlarının samimi olmayan hareketlerinden kaynaklandığını ve millî meselenin ortaya çıkmasından beri devlet ve milletin vahdetinin sağlanması için Bekir Sami Bey'le birleşerek hukukun temin edilmesi için çalışıldığı yolundaki sebep ve gerçek anlaşıldığında İstanbul ve Ankara'da bir sevincin ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁸⁶

Diğer bazı kaynaklarda da A. Tevfik Paşa'nın gayet kısa konuştuğu ifade edilecek; "Söz milletin asıl vekillerine aittir, bundan dolayı, Anadolu heyetine söz verilmesi teklif ediyorum" şeklinde verilmektedir.⁸⁷ Avni Paşa, A. Tevfik Paşa'nın "Ben vermese idim onlar zaten alacaklardı", şeklindeki cevabından Sultan Vahdettin'in tatmin olduğu şeklinde değerlendirmektedir.⁸⁸

A. Tevfik Paşa'nın 1936 yılında bir gazeteciyle yaptığı mülakatta ise o gün Londra Konferansı'nda sergilediği tarihî tutum ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:⁸⁹

"Dürüst bir diplomat olmayan Lloyd George Türk heyetinin iki kısımdan oluşmasından yararlanmak niyetindeydi. Avrupa'ya, Türkler ikiye bölünmüşlerdir demek istiyordu. O gün büyük salonda biz bir tarafta, Ankara Heyeti diğer tarafta oturmuştu. Ben hasta idim, dizlerimde örtü ile zor duruyordum. Lloyd George sinsice süzdükten sonra bana söz hakkı verdi. Rahatsız olmayınız oturduğunuz yerden söyleyiniz dedi. Ben de mecalsiz ve bitap olarak şu cevabı verdim. Esasen benim söyleyecek bir sözüm yoktur. Arkadaşlarımın söylediklerine tamamen iştirak ediyorum. Lloyd George bu cevap karşısında ne hale geldi bilemezsiniz. Ben vazifemi yapmışım. İşte hayatımın en mesut günlerinden birisi budur. Lloyd George birkaç defa tehdit makamında o halde vaziyeti kendi haline bırakalım dedi. Çok geçmeden Yunanlıların Anadolu'ya taarruzu başlayınca Lloyd George'un tehdidini icraya koyduğunu anladım. Türk ordusunun zafer haberini alınca tarif edilmez bir sevinç içinde kaldım. Niçin böyle davrandım. Hiçbir baskı yoktu. Belki vazifesini yaparak milletin varlığa inanan bir ihtiyarlık vardı. Ben ne zaman vücudumdan istifade edeceğine inandımsa o zaman çağırıldığım görevi korkmadan kabul ettim. Ne zamanda işimin bittiğine inandımsa o zaman üzerime düşeni yapmaktan geri kalmadım. Nasıl

1735. Ayrıca Cavid bey, heyette yer alan bir doktordan bahsetmektedir ki, muhtemelen bu doktor Nihad Reşat Bey olmalıdır. bkz. Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri-Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, Cilt II, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2000, s. 139.

⁸⁶ İnal, *a.g.e.*, s. 1734.

⁸⁷ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 128.

⁸⁸ Sultan Vahdettin Avni Paşa vasıtasıyla Ali Kemal Bey'e telaş etmemesini benim vasıtamla bildirdi. Bu vesile ile Avni Paşa da "Hasta Türkiye'yi temsil eden A. Tevfik Paşa yolda hastalanmış, konferansa battaniye ile girmiş, sesi zaten çıkmıyor, işitilmiyordu. Zinde Türkiye'yi temsil eden Bekir Sami Bey'in dahi dili olmadığından A. Tevfik Paşa'nın söz hakkını Ankara'ya terk etmesinde devlet için sakınca meydana gelmemiştir" demektedir. Öndeş, *a.g.e.*, s. 264.

⁸⁹ *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1936, s. 6'dan aktaran Çavdar, *a.g.t.*, s. 248.

olur da ben Ankara'da doğan milli kuvveti ve onun başındakini inanmadan böyle kabul edebilirdim.”

Görüldüğü gibi buradaki anlatım Konferansın yapıldığı dönemde konuyla ilgili İstanbul'a gönderdiği ve yukarıda içeriğini verdiğimiz telgrafa göre oldukça farklıdır. Bu durumun konunun kamuoyundaki algılanış biçiminden kaynaklandığı söylenebilir.

Ayrıca Londra Konferansı'nın ortaya çıkardığı genel netice Avrupa basınında büyük yankılar uyandırmış, Alman, İngiliz ve Fransız mizahçıları gazetelerindeki karikatürlerinde Sevr Kasabası'nın porselenleri ile ünlü olduğundan hareketle Sevr vazolarının kırılışı şeklinde yorumlayarak karikatürleştirmiştir.

Sonuç

A. Tevfik Paşa'nın konferanstaki tutumu her şeyden önce bir söz bırakma değil *söz devri* olarak ortaya çıkmaktadır. *Söz devrinin* Türk tarafının Londra Konferansı'nda ortaya koydukları diplomatik bir tavır olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim söz kendisine verildiğinde A. Tevfik Paşa çok hasta olmasına rağmen kendi muhturasını sunup, taleplerini sıraladıktan sonra sözü başka bir müdahaleye imkân tanımadan Ankara heyetine devretmiştir. Tevfik Paşa'nın katılmadığı toplantılarda da İstanbul heyetinin öncelikle söz alıp kendi siyasi varlığını koruyarak, daha sonra milli davanın yabancılar nezdinde güçlendirilebilmesi için Sevr'e daha başından karşı çıkmış olan Ankara hükümetine sözü devretmiştir. Diğer taraftan zaten Tevfik Paşa'nın daha işin başında Konferansa Ankara heyetinin İstanbul heyetine dâhil olarak konferansa birlikte katılma şeklindeki yaklaşımı göz önüne alındığında *söz devrinin* buna uygun bir tutum olduğu da göz önüne alınmalıdır. İstanbul Hükümeti olarak konferansta söz hakkını almış olan A. Tevfik Paşa Ankara temsilcisine bu şekilde söz devri yaparak kendi arzu ettiği şekilde de bir tutum sergilemiş oldu. Aksi takdirde söz söyleme hakkını Konferans başkanının Ankara Hükümetine vermesi halinde İstanbul hükümeti hem iki hükümetin ayrışarak çatışması hem de milli dava adına bir birleşmenin önünün tıkanması gibi bir durum da ortaya çıkabilecektir. İstanbul Hükümetini tanımayan Ankara ise bu gelişmeyi kendi adına söz devri değil sözün tamamen Ankara Hükümetine bırakılması şeklinde lanse ederek bir prestij unsuru olarak kullanmıştır.

Konferans boyunca Türk tarafından katılan her iki heyet temsilcileri birbirini ardınca ve birbirlerini tamamlar şekilde konuşmuşlardır. Böylece konferans öncesinde İstanbul ile Ankara arasında teati edilen telgraflarla oluşan olumsuz havanın ortadan kalktığını ve milli hassasiyetlerin öne çıktığını görmekteyiz. Her iki hükümet bir taraftan kendisini ön plana çıkarmak için gayret sarf ederken dışarıya karşı birliklik vurgusu yapılarak milli dava İtilaf Devletleri nezdinde güçlendirilmiştir.

Bu gelişmenin bir sonuç olduğunu da ifade etmek gerekir. Tevfik Paşa'nın fikri yapısına, geçmişte yaptığı faaliyetlere ve özellikle de Osmanlı son döneminin en uzun süreli Hariciye Nazırlığı ile Atina, Berlin, Londra gibi batılı merkezlerde dip-

lomatlık yapmış bir bürokrat olduğu göz önünde bulundurulduğunda sözü Ankara heyetine bırakmasının çok şaşırtıcı olmadığını eklemek gerekir. Tevfik Paşa'nın hem kendisi hem de oğlu İsmail Hakkı (Okday) Bey Milli Mücadele'ye sıcak bakmaktadırlar. Son derece tecrübeli bir diplomat ve devlet adamı olan Tevfik Paşa'nın Londra'ya İtilaf Devletleri tarafından davet edilmiş olduğunu, Konferansın asıl toplanma sebebinin İstanbul Hükümetini değil Ankara Hükümetini ikna etmek olduğuna göre bu heyete söz verilmesinin olağan bir durum olduğunu bilmektedir. O halde diplomatik bir jestle bu durumu usta bir tarzla milleti lehine kullandığı söylenebilir. Ayrıca daha önceki barış sürecinde 23 Haziran 1919'da Konferansa sunduğu Osmanlı taleplerinin daha sonra Meclis-i Mebusan'da kabul edilen Misak-ı Milli kararlarına çok yakın olması yanında Sevr'i de kabul edilebilir bir çözüm olarak görmüyor olması, A. Tevfik Paşa'nın Londra Konferansı'nda böyle bir tutum izlemesinde rol oynamıştır. Konferans öncesinde Fevzi (Çakmak) Paşa'nın birlikte hareket etme hususundaki önerisinin de kabul gördüğü anlaşılmaktadır. İtilaf Devletlerinin İstanbul heyetini elde bir sayarak diğer heyeti de ikna ederek ve Sevr'in tasdikinin sağlanacağı tasavvurları ise bu jestin de bir sonucu olarak suya düşecek ve Misak-ı Milli dünya kamuoyuna tanıtılmış olacaktır.

A. Tevfik Paşa'nın bu tavrı Milli Mücadele'ye muhalif basın ve çevrelerde, Ankara'yı öne çıkardığı, saltanat ve hilafet hukukunun çığnendiği gerekçesiyle son derece olumsuz karşılanmış, durum Padişaha da olumsuz bir şekilde aksettirilmiştir. Ancak Padişah bu durumdan hoşnut olmamakla beraber güvenilir ve tecrübeli bir devlet adamı olarak gördüğü A. Tevfik Paşa'ya güvenini sürdürmüştür. Diğer taraftan Milli Mücadele'ye katılan ve 16. Tümen Kurmay başkanlığı yapan oğlu İsmail Hakkı (Okday) Bey Cumhuriyet döneminde Dışişlerinde başkonsolos olarak çeşitli başkentlerde görev yapacaktır.

Türk tarafınca Konferansta yürütülen diplomasi o tarihlerde anlaşmaya istekli hale gelmiş bulunan İtalya ve Fransa'nın bazı tereddütlerini de ortadan kaldıracak ve sonradan güçlenecek bir anlaşma zemininin ortaya çıkmasında etkili olacaktır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri ve Meclis Zabıtları

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.I, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.

TBMMZC, Devre I, 157. İçtima, Cilt VIII, 26.02.1337 tarihli oturum.

Takvim-i Vekayi, No. 3826, 13 Nisan 1336-23 Receb 1338.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, IV. Devre İntihabiye, I. Sene-i İçtimaiye.

BOA, HR. SYS., Dosya No. 2676, Gömlek Sıra No.1, 1921.2.23.

BOA, HR. SYS, Dosya No.2672, Gömlek Sıra No.11, Orijinal Kayıt No.84/1.

BOA, HR. SYS, Dosya No.2673, Gömlek sıra no.1, 1921.2.15. EK 2.

Kitaplar ve Makaleler

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, II. Cilt, (Yayına Hazırlayanlar; Süheyl İzzet Furgaç-Yüksek Konar), Nehir Yayınları, İstanbul 1993.

Âli, Türkgeldi, Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948

Armaoğlu, Fahir, *Siyasî Tarih 1789-1960*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1975.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, (Yayına hazırlayan Zeynep Korkmaz), Cilt II, Ankara 2006.

—————, *Nutuk*, C. I-II, MEB Basımevi, İstanbul 1981.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası – Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge, (Hazırlayan: Dışişleri Bakanlığı, C.I. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Ayışığı, Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Aytepe, Oğuz, “Millî Mücadelede Bilecik Görüşmesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs-Kasım 2004.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Budak, Mustafa, “I. Dünya Savaşı sonrası yeni uluslararası düzen kurma sürecinde Osmanlı Devleti'nin tavrı Paris Barış Konferansı'na sunulan 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra”, *Divan*, Yıl 4, Sayı 7, 1999/2, 191-215.

Bulut, Semih, *Atatürk Dönemi Türk Amerikan ilişkileri (1923-1938)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

- Cavid Bey (Maliye Nazırı), *Felaket Günleri-Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, Cilt II, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2000.
- Çalışkan, Elif, *Sevr Antlaşması Görüşmeleri ve Kabulünün İstanbul İle Anadolu Basınındaki Yansımaları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.
- Çavdar, Necati, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik PaşaA. Tevfik Paşa*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2010.
- Çetin, Nurten, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik PaşaA. Tevfik Paşa*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, Konya 2011.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921)*, s. 168-171; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, Ankara 1997.
- Er, Nezaket, *Türk Basınında Londra Konferansı Tartışmaları* (Danışman Doç. Dr. Cezmi Eraslan), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.
- Erdem, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I., Ankara 1953.
- Evans Laurance, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.
- Gerede, Hüsrev, *Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Belgeler*, (Hazırlayan: Sami Önal) 2. Baskı, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2002.
- Gökbilgin, Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken*, II. Kitap, Ankara 1959.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, C.II-IV, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- İskit, Temel, *Diploması Tarihi*, Teorisi; Kurumları ve Uygulanması, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Jaeschke Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, TTK Yayını, Ankara 1970.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.1, Ankara 1986.

- Kara, Bülent, "Savaşı Hazırlayan Barış: Londra Konferansı", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, Kış 2009.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969.
- Kitsikis, Dimitri, *Yunan Propagandası*, Meydan Neşriyatı, Baskı yeri ve yılı belli değil.
- Kocatürk, Utkan, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.
- Koloğlu, Orhan, *Son Sadrazam Milli Mücadele Taraftarı Ahmet Tevfik PaşaA. Tevfik Paşa*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.
- Macfie, A. L., *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, (Çev: Damla ACAR, Funda SOY-SAL), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- Macmillan, Margaret, *Paris 1919: Dünyayı Değiştiren Altı Ay*, (Çev: Belkıs Dişbudak), ODTÜ Yayınları, Ankara 2004,.
- Mango, Andrew, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, (Çev: Füsün Doruker), Remzi Yayınevi, 3. baskı, İstanbul 2004.
- Okur, Mehmet, Küçüküçürlü Murat, *İngiliz Yüksek Komiserinin Gözüyle Milli Mücadele*, Serander Yayınları, Trabzon 2006.
- Olca, Osman— Meray, Seha L., *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara 1977.
- , *Sevr Antlaşması'na Doğru Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanaqları ve Bunlara İlişkin Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 455, Ankara 1981.
- Öndeş, Osman, *Vahdeddin'in sırdaşı Avni Paşa anlatıyor: Milli mücadele ve sürgün yılları*, (Ed. Zeynep Berktaş), Timaş Yayınları, İstanbul 201.
- Özalp, Kazım, *Milli Mücadele*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985.
- Öztoprak, İzzet, "Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakere-ti", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, (Kasım 1995), ss.,565-613.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Türk Tarih Kurumu, C.III, Ankara 1995.
- Satan, Ali, *İngiliz Yıllık Raporlarında 1921*, Tarihçi Kitabevi, (Çeviren Sevtap Demirci), İstanbul 2011.
- Smith, Michael Llewelyn, *Anadolu Üzerindeki Göz*, İstanbul 1978.
- Sofuoğlu, Adnan, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1994.

- Sonyel, Salahi R., *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.
- Söylemezoğlu, Galib Kemali, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.
- Sükan, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.
- Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C.3, Ocak-Eylül 1921 / British Documents on Atatürk (1919-1938) Volume: 3 January-September 1921, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973.
- , *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Başbakanlık Basımevi, C. IV, Ankara 1974.
- , *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, Ankara 1973.
- Toynbee, Arnold, *Türkiye ve Avrupa*, Örgün Yayınevi, İstanbul 1971.
- , *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, (Çev. Dr. Kadri Mustafa Orağlı), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.
- , *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Mütareke-Cumhuriyet ve Atatürk*, C.2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2003.
- Türk İstiklal Harbi*, C II (Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz. 10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922), Kısım 6, Kitap I, Genelkurmay Başkanlığı, Harp Dairesi Yayını, Ankara 1967.
- Türk İstiklal Harbi*, C II (İstiklal Harbinin Son Safhası. 18 Eylül 1922-1 Kasım 1923), Kısım 6, Kitap 4, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Yayını, Ankara 1969.
- Türk İstiklal Harbi*, Cilt II (Batı Cephesi) Kısım 3, Genelkurmay Harp Dairesi Yayını, Ankara 1966.
- Türk İstiklal Harbi*, Cilt II (Batı Cephesi) Kısım II, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Yayını, Ankara 1965.
- Türk İstiklal Harbi*, Cilt II (Batı Cephesi), Kısım I, Genelkurmay Harp Dairesi Yayını, Ankara 1963.

Yetim, Fahri, *Milli Mücadele Döneminde Mitingler (1918-1920)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1994.

Yurdusev, Esin, "1917-1923 Yılları Arasında İngiliz Boğazlar Politikası", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı 4, (2006), s. 17-50.

